

Ebu'l-Hattab el-Esedi ve Hattabiyye Fırkası

Aytekin Şenzeybek

Yrd. Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
İslam Mezhepleri Tarihi Ana bilim dalı Öğretim Üyesi
senzeybek4@hotmail.com

Öz

Ebu'l-Hattab el-Esedi İmamiyye Şia'sının altıncı imamı Cafer es-Sadık'ın fanatik bir taraftarıdır. Cafer es-Sadık ve ondan önce gelen bütün imamlara tanrısallık atfetmesi sebebiyle İmam Cafer tarafından topluluğundan uzaklaştırılmıştır. Nusayri ve Orta Asya İsmailileri tarafından kutsallık atfedilen Ebu'l-Hattab ve Hattabiyye fırkasının İslam Mezhepleri Tarihi açısından en önemli özelliği bazı kaynaklarda "öz İsmaililik" olarak nitelendirilmesidir. Bu yönüyle Hattabiyye, İsmailiyye fırkasının kökeni olarak takdim edilmiştir. Ancak bu durumun fikri açıdan mı yoksa diğer faktörler sebebiyle mi olduğu hususu net olarak ortaya konulmamıştır. Bu çalışmamızda belirtilen hususun netliğe kavuşturulması için Ebu'l-Hattab'ın hayatı, karakter yapısı, ileri sürdüğü fikirler ve bu fikirlerin özgünlüğü, İmam Cafer es-Sadık ve oğlu İsmail ile olan ilişkileri, ölümünden sonra fırka içerisinde meydana gelen bölünmeler ve bu bölünmeler esnasında yeni teşekkül etmekte olan İsmaili fırkalarla Ebu'l-Hattab taraftarları arasındaki ilişkiler detaylıca incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Hattabiyye, Ebu'l-Hattab, İsmailiyye, Gulat.

Abu'l-Khattab Al-Asadi and Sect of Khattabiyya

Abu'l-Khattab al-Asadi is fanatical fans of Jafar as-Sadiq who is sixth imam of İmamiyye Şia. Because of attributing divinity, Jafar as-Sadiq and all of the imams who comes before the Jafar as-Sadiq are removed from society by İmam Jafar. Abu'l-Khattab who was attributed holiness by Nusayris and Central Asia Ismailis and sect of Khattabiyya's the most feature about the History of Islamic Sects is being characterized as "gist Ismailism" in some sources. In this regard, Khattabiyya is presentation as the origin of the İsmailiyya sect. But this situation is clearly not demonstrated about whether in terms of this idea or other reasons. In our survey, Abu'l-Khattab's life, his character, his doctrines and originality of this doctrines, relationship with İmam Jafar as-Sadiq and Cafer's son İsmail, divisions in the sect after his dead, and relationship between fans of Abu'l-Khattab and sects of İsmailiyya during this divisions will be covered in detail.

Keywords: Khattabiyya, Abu'l-Khattab, İsmailiyya, Ghulat.

Atıf

Aytekin Şenzeybek, Ebu'l-Hattab El-Esedi ve Hattabiyye Fırkası, Marife, Yaz 2015, 15/1, ss. 87-116.

Giriş

İsmailiye fırkasının teşekkül sürecinin anlaşılmasında Ebu'l-Hattab el-Esedî ve Hattabiyye fırkasının önemi büyüktür. Bazı kaynaklarda bu fırkadan “öz İsmaililik” olarak bahsedilmesi Hattabiyye'nin İsmailiye fırkasının teşekkülündeki rolünü ortaya koyması açısından önemlidir.

Bir fırka üzerine yapılan araştırmalarda metodolojik olarak, fırka kurucusunun ve kuramcılarının eserlerinde yer alan bilgilerle diğer fırka mensuplarının kaleme alınan eserlerde nakledilen rivayetlerin karşılaştırılması ve böylelikle fırkanın inançları, tarihsel gelişim süreçleri, etkilendikleri ve etkiledikleri topluluklar ve fikirlerle ilgili tespitlerde bulunulması esastır. Ancak ne Ebu'l-Hattab ve ne de fırkanın diğer kuramcıları tarafından yazılmış herhangi bir eser günümüze ulaşmadığı gibi kaynaklarda bu kişiler tarafından yazıldığı belirtilen kitaplardan da bahsedilmemektedir. Bununla birlikte, İmami kaynaklarda önceleri Ebu'l-Hattab taraftarı olduğu ancak Cafer es-Sadık'ın uyarıları sonucu Hattabiyye fırkasından ayrıldığı nakledilen Mufaddal b. Ömer'in İmam Cafer'den naklettiği rivayetleri içeren *el-Heft ve'l-Ezille* isimli günümüze ulaşan ve Ebu'l-Hattab'ın kutsiyeti ile ilgili bilgi kıvrıntıları içeren eser bu durumun bir istisnası olarak kabul edilebilir. Bütün bu olumsuzluklara ek olarak konuyla ilgili diğer fırka mensuplarının kaleme alınan ve günümüze ulaşan müstakil bir eser de bulunmamaktadır.¹ Dolayısıyla konuyla ilgili yegâne kaynak konumunda olan eserler Sünni, İmami, İsmaili ve Nusayri müellifler tarafından kaleme alınan eserlerdeki Ebu'l-Hattab ve Hattabi fırkalardan bahseden bölümlerdir. Biz de bu araştırmamızda zikredilen eserlerde yer alan bilgileri karşılaştırmalı olarak inceleyerek Ebu'l-Hattab'ın hayatı, görüşleri, İmam Cafer ve oğlu İsmail ile olan ilişkileri ile Hattabiyye'nin ilk İsmaili fırkalarla olan ilişkilerini tespit etmeyi amaçladık.

Ebu'l-Hattab el-Esedî

Tam ismi, Muhammed b. Ebi Zeyneb Miklas² b. Ebi'l-Hattab³ el-Bezzaz⁴ el-Berrad⁵ el-Ecda'⁶ el-Esedî'dir.⁷ Makrizi, Ebu'l-Hattab'ın tam isminin Muhammed b.

¹ İsmailiye kaynaklarında Ebu'l-Hattab ve Hattabiyye fırkası ile ilgili bazı müstakil eser isimleri yazarlarına “sikatün fi'l-hadis”, “gali” “kezzab”, “fasidü'l-mezheb ve'l-hadis” gibi vasıflandırmalar eklenerek zikredilmektedir.¹ Bu eserler şunlardır: İbrahim b. Ebi Hafs (sika), *Kitabü'r-Red ale'l-Ğaliye ve Ebi'l-Hattab ve Ashabihi* (Bk. Necaşi, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali b. Ahmed b. Abbas, *Ricalü'n-Necaşi*, Beyrut 2010, s. 21; Tusi, Ebu Cafer Muhammed b. Hasan b. Ali, *el-Fihrist*, thk. Cevad el-Kayyumi, Kum 1417, s. 40); Muhammed b. Abdillab b. Mihran el-Kerhi (gali, kezzab, fasidü'l-mezheb ve'l-hadis), *Maktelü Ebi'l-Hattab* (Bk. Necaşi, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali b. Ahmed b. Abbas, *Ricalü'n-Necaşi*, Beyrut 2010, s. 334); Ebu'l-Hasen Ahmed b. Muhammed b. Ali (sikatün fi'l-hadis), *Kitab ma Ruviye fi Ebi'l-Hattab Muhammed b. Ebi Zeyneb* (Bk. Necaşi, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali b. Ahmed b. Abbas, *Ricalü'n-Necaşi*, Beyrut 2010, s. 90; Tusi, *el-Fihrist*, s. 72).

² Bütün kaynaklarda Sad harfi ile Miklas (مقلاص) şeklinde yazılan bu isim yalnızca *Ricalü İbn Davud*'da

Sin harfi ile Miklas (مقلاص) olarak kaydedilmiştir. İbn Davud eserinde bazı Şii müelliflerin bu ismi Sad harfi ile kaydettiğini ve ismi bu şekilde ilk olarak yazan müellifin de Ebu Cafer (et-Tusi) olduğunu bildirir. Ancak müellifin bu tespiti hatalı görünmektedir. Çünkü Ebu Cafer et-Tusi'nin vefatı

Sevr el-Ecda' olduğunu ve ona Muhammed b. Ebi Yezid de denildiğini bildirir.⁸ Şeyh Saduk ise asıl isminin Zeyd olduğunu söyler.⁹ Nusayri kaynaklarında ise Ebu'l-Hattab Muhammed b. Ebi Zeyneb el-Kahili¹⁰ el-Bezzaz¹¹ olarak geçmektedir. Bu eserlerde Ebu'l-Hattab, Esed b. Huzeyme kabilesinin bir kolu olan Benu Kahil'e¹² nispet edilmektedir.

Kaynaklarda Ebu'l-Hattab'ın hayatının ilk dönemleri ile ilgili oldukça sınırlı bilgiler verilmektedir. Buna göre o, Kufe'deki Esedoğulları kabilesinin mevlasıdır.¹³

→

460/1067'dir. Tusi'den önce yaşamış olan Berki (274/887 veya 280/893), Keşşi (IV/X) gibi Şii müelliflerin eserlerinde bu isim hep Sad harfi ile yazılmıştır. Bk. İbn Davud el-Hilli, Takiyyüddin el-Hasen b. Ali, *Ricalü İbn Davud*, thk. Muhammed Sadık Âl-i Bahri'l-Ulum, Nefes 1972, s. 276.

³ *Ricalü'l-Keşşi*'nin Bombay baskısında "Muhammed b. Ebi Zeyneb Miklas b. Ebi'l-Hattab" şeklinde iken et-Tusi'nin *İhtiyaru Marifeti'r-Rical* isimli eserinde "Muhammed b. Ebi Zeyneb Miklas b. el-Hattab" şeklinde geçmektedir. Bk. Keşşi, Ebu Amr Muhammed b. Ömer b. Abdi'l-Aziz, *Marifetü Ahbari'r-Rical (Ricalü'l-Keşşi)*, Yay. Haz. Ali el-Mahallati el-Hairi, Bombay 1317/1899, s. 187; et-Tusi, Ebu Cafer Muhammed b. Hasan, *İhtiyaru Marifeti'r-Rical el-Maruf bi-Ricali'l-Keşşi*, tashih ve talik: Mirdamad el-Esterabadi, thk. Mehdi er-Racai, Kum 1404, s. 575.

⁴ Bu ifade et-Tusi ve et-Tefrişi tarafından "el-Bezzaz el-Berrad" şeklinde kullanılmıştır. Bk. et-Tusi, Ebu Cafer Muhammed b. Hasan, *Ricalü't-Tusi*, thk. Cevad el-Kayyumi el-İsfehani, Kum 1410, s. 296; Tefrişi, Mustafa b. Huseyn el-Hüseyni, *Nakdü'r-Rical*, Kum 1418, 4/328.

⁵ Bu ifade *Ricalü İbni'l-Ğadairi ve Hulasatü'l-Ekval*'de ez-Zerrad (الزرد) olarak kaydedilmiştir. Bk. İbnü'l-Ğadairi, Ahmed b. el-Huseyn b. Ubeydullah b. İbrahim, *Ricalü İbni'l-Ğadairi*, thk. Muhammed Rıza el-Celali, Kum 1422, s. 88; Allame Hilli, Ebu Mansur el-Hasen b. Yusuf b. el-Mutahhar el-Esedi, *Hulasatü'l-Ekval fi Marifeti'r-Rical*, thk. Cevad el-Kayyumi el-İsfehani, Kum 1417, s. 392. *Ricalü İbn Davud*'da ise el-Berrad'ın bir nüshada es-Serrad (السراد) şeklinde yazıldığı bildirilmektedir. Bk. İbn Davud el-Hilli, *Ricalü İbn Davud*, s. 276.

⁶ Bu künye et-Tusi tarafından telif edilen *İhtiyaru Marifeti'r-Rical*'de el-Ehda' (الاحدع), *Ricalü'l-Keşşi*'nin Bombay'da yayınlanan taş baskısında ise "el-Ecda'" olarak kaydedilmiştir. Bk. Tusi, *İhtiyaru Marifeti'r-Rical*, s. 575; Keşşi, *Marifetü Ahbari'r-Rical (Ricalü'l-Keşşi)*, s. 187. Allame Hilli'nin *Hulasatü'l-Ekval*'inde ise el-Ecza' (الأجدع) olarak kaydedilmiştir. Bk. Allame Hilli, *Hulasatü'l-Ekval fi Marifeti'r-Rical*, s. 392.

⁷ Allame Hilli, Ebu Cafer İbn Babeveyh el-Kummi'den yaptığı bir nakilde Ebu'l-Hattab'ın bir isminin de Zeyd olduğunu bildirir. Bk. Allame Hilli, *Hulasatü'l-Ekval fi Marifeti'r-Rical*, s. 392. Şeyh Saduk'un eserlerinde Ebu'l-Hattab el-Esedi'den bahsedilen yerlerde bu yönde herhangi bir bilgi yoktur. Bununla birlikte zikredilen ibare *Men La Yehduruhu'l-Fakih* isimli eserde Şia'nın sika ravilerinden biri olarak kabul edilen Muhammed b. el-Huseyn b. Ebi'l-Hattab'ın dedesi olan Ebu'l-Hattab için kullanmıştır. Bu noktada Allame Hilli'nin, Hattabiyye'nin kurucusu olan Ebu'l-Hattab el-Esedi ile Muhammed b. el-Huseyn b. Ebi'l-Hattab'ı birbirine karıştırdığını söyleyebiliriz. Bk. İbn Babeveyh, Şeyh Saduk Ebu Cafer Muhammed b. Ali el-Kummi, *Men La Yehduruhu'l-Fakih*, tsh. Ali Ekber el-Ğifari, Kum 1404, 4/535.

⁸ Bk. Makrizi, Takiyyüddin Ahmed b. Ali, *el-Mevaiz ve'l-İtibar bi-Zikri'l-Hitat ve'l-Asar el-Maruf bi-Hitati'l-Makrizi*, thk. M. Zeynuhum-M. Şerkavi, Kahire 1998, 3/410.

⁹ Bk. İbn Babeveyh, *Men La Yehduruhu'l-Fakih*, 4/535.

¹⁰ Bk. Hasibi, Hüseyin b. Hamdan, "Fikhu'r-Risaleti'r-Rastbaşıyye", *Silsiletü't-Türasi'l-Alevi*, Lübnan 2006, 2/90.

¹¹ Bk. Taberani, Ebu Said Meymun, "er-Risaletü'l-Mürşide", *Silsiletü't-Türasi'l-Alevi*, Lübnan 2006, 3/168.

¹² Bk. Kehhale, Ömer Rıza, *Mu'cemü Kabaili'l-Arab el-Hadise ve'l-Kadime*, Beyrut 1997, 1/21.

¹³ Berki, Ebu Cafer Ahmed b. Abdillâh b. Ahmed b. Muhammed b. Halid, *Ricalü'l-Berki*, thk. Haydar Muhammed Ali el-Bağdadi, Kum 1430, s.138; İbnü'l-Ğadairi, *Ricalü İbni'l-Ğadairi*, 88; Şehristani, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim b. Ebi Bekr Ahmed, *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Emir Ali Mehna-Ali Hasan Faur, Beyrut 1993, 1/210. Klasik kaynaklarda Ebu'l-Hattab'ın Esedoğulları'nın mevlası olduğu açıkça bildirilmesine rağmen Ivanov onun mevaliden olmadığını, saf Arap olduğunu, Kufe yerlileri arasında tanınmış bir kişilik olduğunu iddia eder ancak herhangi bir kaynak vermez. Bk. Ivanov, Valdimir Alekseevich, *The Alleged Founder of Ismailism*, Bombay 1946, s. 113. Massignon ise Zehebi'nin

→

Tam isminde yer alan “el-Bezzaz” “el-Berrad” ve “el-Ebrad”¹⁴ ibarelerinden de anlaşılacağı üzere kumaş ticareti ve elbise alım satımı ile uğraşmıştır.

Klasik kaynaklarda bu şahıstan “Ebu’l-Hattab” kısaltma ismi ile bahsedilmektedir.¹⁵ Gerçek künyesi ise Ebu’z-Zabyan¹⁶ ve Ebu İsmail’dir.¹⁷ Nusayri kuramcılarının eserlerinde ise onun akidedeki yerine nispetle Ebu’t-Tayyibat olarak künyelendirilmiştir¹⁸ ki Tefrişi’nin eserinde de aynı şekilde zikredilmektedir.¹⁹ Künyelerden de anlaşıldığı üzere Ebu’l-Hattab’ın İsmail ve Zabyan isimlerinde iki oğlu bulunmaktadır. Keşşi’nin naklettiği bir rivayette ise isim zikredilmeksizin Ebu’l-Hattab’ın bir kızından da bahsedilmektedir.²⁰ Başka çocuğu olup olmadığı hususunda herhangi bir rivayet bulunmamaktadır.

Gerek Şii ve gerekse Sünni kaynakların hemen hepsinde Ebu’l-Hattab’ın İmam Cafer’in önde gelen taraftarlarından biri olduğu bildirilmektedir. Bununla birlikte azınlıkta kalan bir görüşe göre o, Muhammed Bakır’ın da seçkin müritlerindendir. Bu görüşün temelini, Orta Asya Nizari İsmailileri tarafından muhafaza edilen Ümmü’l-Kitab isimli eser oluşturmaktadır. Bu eserde Ebu’l-Hattab, İmam Muhammed Bakır’ın samimi bir müridi şeklinde ortaya konulmakta, onun Cafer es-Sadık ile ilişkisine hiç değinilmemektedir.²¹ Ebu’l-Hattab’ın doğum tarihi bilinmemekle birlikte ölüm tarihinin 755 ya da 762 olduğu kabul edildiğinde, 733 tarihinde vefat ettiği bilinen Muhammed Bakır’ın imamlık dönemini idrak etmesi muhtemeldir. Şii ve Sünni kaynaklarda Ebu’l-Hattab’ın Muhammed Bakır ile ilişkisi hakkında herhangi bir bilgi bulunmaması onun Muhammed Bakır’ın topluluğu içerisinde dikkate değer bir fonksiyon üstlenmediğine, yalnızca sıradan bir müridi olduğuna işaret edebilir. İleride vurgulanacağı üzere, Ebu’l-Hattab’ın Cafer es-Sadık’ın Kufe’deki baş daisi olması onun gerek Muhammed Bakır ve gerekse Cafer es-Sadık’a bağlı topluluk içerisinde bir geçmişinin bulunmasını gerektirir ki bu da onun Muhammed Bakır’ın müritlerinden birisi olma ihtimalini kuvvetlendiren bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

→

Mizanü’l-İtidal’inden yaptığı bir nakle dayanarak Ebu’l-Hattab’ın Beni Haşim’in mevlası olduğunu ileri sürmektedir. Ancak Zehebi’nin eserinde Ebu’l-Hattab ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bk. Massignon, Louis, *Selman Pak et les Premices Spirituelles de l’Islam Iranien*, Paris 1933, s. 19.

¹⁴ Bk. Berki, *Ricalü’l-Berki*, s. 138.

¹⁵ Ivanov, Ebu’l-Hattab şeklindeki kullanımın “İbn Ebi’l-Hattab” ifadesinin kısaltması olma ihtimalini dile getirir ve bu şekildeki kullanımın Ebu’l-Hattab’ın yaşadığı dönemde yaygın olduğunu bildirir. Bk. Ivanov, *The Alleged Founder of Ismailism*, s. 113.

¹⁶ Şii rical kitaplarında Ebu’z-Zabyan künyesinin farklı yazılışları mevcuttur. *Ricalü’l-Keşşi*’de “Ebu’z-Zabyan (أبو الظبيان)” olarak geçmektedir. Bk. Keşşi, *Marifetü Ahbari’r-Rical (Ricalü’l-Keşşi)*, s. 187. Ebu Cafer et-Tusi’nin *İhtiyaru Marifeti’r-Rical*’inde ise “Ebu’z-Zabyat (أبو الظبيات)” şeklinde yazılmıştır. Bk.

Tusi, *İhtiyaru Marifeti’r-Rical*, s. 575.

¹⁷ Massignon’a göre Ebu’l-Hattab İsmail b. Cafer’in manevi babası olduğu için kendisine “Ebu İsmail” denilmiştir. Bk. Massignon, *Salman Pak*, s. 19.

¹⁸ Bk. Taberani, Ebu Said Meymun, “el-Cevheriyyetü’l-Kelbiyye”, *Silsiletü’t-Türasi’l-Alevi*, Lübnan 2006, 5/25.

¹⁹ Bk. Tefrişi, *Nakdü’r-Rical*, 4/328.

²⁰ Bk. Keşşi, *Nakdü’r-Rical*, s. 233; Tusi, *İhtiyaru Marifeti’r-Rical*, s. 658.

²¹ Bk. *Ümmü’l-Kitab*, çev. İsmail Kaygusuz, İstanbul 2009, s. 137, 139, 206, 207.

Ebu'l-Hattab - Cafer es-Sadık İlişkisi

Kaynaklarda Ebu'l-Hattab'ın Cafer es-Sadık'ın (699-702/765) taraftarları arasına ne zaman katıldığı, İmam ile ne zaman ve hangi şartlar altında tanıştığı ile ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Nakledilen rivayetlerden hareketle Ebu'l-Hattab'ın Cafer es-Sadık ve taraftarları ile olan ilişkilerini üç farklı dönemde incelememiz mümkündür:

1-İbnü'l-Ğadairi'nin (411/1020) ifadesiyle onun "istikamet üzere olduğu"²² bu dönemde Ebu'l-Hattab, İmam Cafer es-Sadık'ın önde gelen tabilerinden biridir ve İmam ile yakın bir ilişki içerisinde. Şii kaynaklarında yer alan bir rivayette onun Kufe'deki Caferi topluluğunun soru ve problemlerini İmam Cafer'e, onun cevaplarını da Kufe'deki topluluğa ileten bir köprü vazifesi gördüğü ifade edilmektedir.²³ Kadı Numan onu, Cafer es-Sadık'ın "en büyük dailerinden biri"²⁴ olarak nitelendirmektedir. Bununla birlikte Nusayri kuramcıları tarafından akidevi görüşleri bütünüyle benimsenen ve yazdıkları eserlerde sık sık referans gösterilen Kufeli gali Muhammed b. Sinan'dan nakledilen bir rivayette, Cafer es-Sadık'ın Ebu'l-Hattab'ı Kufe'ye temsilci olarak atamakta pek de istekli olmadığı görülmektedir. Rivayete göre, Kufe'de Cafer es-Sadık'a bağlı olan topluluk dini akideyi öğretmek üzere Ebu'l-Hattab'ın kendilerine temsilci olarak atanmasını ister. İmam bu fikri dört defa "başka birisini bulun" diyerek reddetmesine rağmen topluluğun ısrarı üzerine Ebu'l-Hattab'ın Kufe'deki temsilcisi olmasını kabul eder.²⁵

Ebu'l-Hattab, istikamet üzere olduğu bu dönemde gerek İmam Cafer ve gerekse Caferi topluluğu tarafından kendisine güvenilen bir kişidir ve sika bir ravi konumundadır. Öyle ki İmamiyye Şiası tarafından muteber kabul edilen Küleyni (329/940)²⁶, Tusi (460/1067)²⁷ gibi müellifler eserlerinde Ebu'l-Hattab aracılığıyla İmam Cafer'den yapılan rivayetlere yer vermişlerdir. Küleyni ve Tusi yaptıkları nakillerde "Ebu'l-Hattab doğru yoldan sapmadan önce Ebu Abdillah'tan rivayet etti ki" ibaresini özellikle vurgulamışlardır. Bununla birlikte İbnü'l-Ğadairi (411/1020) "Ashabımızın 'Ebu'l-Hattab istikamet üzere bulunduğu dönemde bize rivayet etti ki' sözünün terkedildiğini görüyorum"²⁸ diyerek kendi döneminde yazılan eserlerde Ebu'l-Hattab'tan bu dönemde yapılan rivayetlerin görmezden gelinmesine hayıflanmaktadır.

Ebu'l-Hattab'ın üstlendiği fonksiyon gereği Cafer es-Sadık ile sık görüşmesinin aralarında bir samimiyetin oluşmasına sebep olduğu ancak Ebu'l-Hattab'ın bu samimiyeti istismar ederek İmam'a karşı adaba aykırı davranışlar sergilediği anlaşılmaktadır. Keşşi'nin Muhammed b. Mesud'dan naklettiği bir rivayette Ebu'l-Hattab'ın, topluluğun bulunduğu bir mecliste "yavaş yavaş ilerleyerek Ebu

²² Bk. İbnü'l-Ğadairi, *Ricalü İbni'l-Ğadairi*, s. 88.

²³ Bk. Küleyni, Ebü Ca'fer Muhammed b. Ya'küb b. İshâk, *el -Kafi*, thk. Eli ekber el-Ğifari, Tahran 1367, 5/150; Tusi, Ebu Cafer Muhammed b. Hasan, *Tehzibu'l-Ahkam*, Tahran 1946, 7/4.

²⁴ Nu'mân b. Muhammed b. Mansur, el-Kâdi Ebü Hanîfe, *Deaimü'l-İslam*, thk. Asaf b. Ali Asğar Feyzi, Kahire 1963, 1/49.

²⁵ Bk. Muhammed b. Sinan, "Kitabü'l-Hucub ve'l-Envar", *Silsiletü't-Türasi'l-Alevi*, Lübnan 2006, 6/42.

²⁶ Bk. Küleyni, *el -Kafi*, 2/658 5/150, 6/249, 8/304.

²⁷ Bk. Tusi, *Tehzibu'l-Ahkam*, 2/8, 7/ 4, 9/15.

²⁸ İbnü'l-Ğadairi, *Ricalü İbni'l-Ğadairi*, s. 88.

Abdillah'ın sakalına elini sürdüğü²⁹ bildirilmektedir. Keşşi'nin "İnşallah bu hadiste ki bir hata ve yanılısamadır"³⁰ temennisiyle naklettiği bu rivayet Ebu'l-Hattab'ın kişiliğini ve adab-ı muşeret konusundaki noksanlığını göstermesi bakımından dikkate değerdir.

2-İmam Cafer ile Ebu'l-Hattab'ın aralarının açılmaya başladığı bu dönemde Cafer es-Sadık kendisine gelen bilgiler doğrultusunda Ebu'l-Hattab'ı uyarmış ve ona bazı yasaklamalar getirmiştir.³¹ Bu aşamada Cafer es-Sadık her ne kadar bazı uyarılarda bulunsada Ebu'l-Hattab'ı meclisinden henüz atmamış ve ondan teberri ettiğini açıkça ilan etmemiştir. Keşşi'nin Muhammed b. Mesud'dan naklettiği bir rivayete göre Muaviye b. Hakim'in dedesi, Cafer es-Sadık ile Ebu'l-Hattab'ın aynı ortamda bulunduğu bir meclise girer ve Ebu'l-Hattab'ın Cafer es-Sadık'tan rivayet ettiği ancak kendilerinin kabul edemedikleri bazı nakilleri İmam'a söyleyerek bunları kendisinin söyleyip söylemediğini sorar. İmam da zikredilen sözleri kendisinin söylemediğini, Ebu'l-Hattab'ın yalan beyanda bulunduğu açıkça ifade eder.³²

Kaynaklarda Cafer es-Sadık'ın Ebu'l-Hattab hakkında söylediği sözlerle ilgili pek çok rivayet bulunmaktadır. Bu rivayetlerden hangilerinin İmam ile ilişkilerinin bozulmaya başladığı bu dönemde gerçekleştiği ile ilgili temel kıstasımız, Cafer es-Sadık'ın Ebu'l-Hattab'ı eleştirdiği ancak ondan teberri ettiği, onu lanetlediği yönünde açık bir ibarenin bulunmadığı haberlerdir. Bu rivayetlerde Cafer es-Sadık'ın ifadeleri eleştirel ve yalanlayıcı olmakla birlikte dışlayıcı değildir. Bu rivayetleri incelediğimizde İmam'ın, Ebu'l-Hattab'ı üç temel konuda uyardığını söyleyebiliriz:

a-Ebu'l-Hattab'ın Cafer es-Sadık'tan yaptığı nakillerde tahrifat yapması ya da onun söylemediği sözleri o söylemiş gibi nakletmesi. Bu tür rivayetlerin bazılarında Cafer es-Sadık'ın Ebu'l-Hattab'ın yalan söylediğini açık bir şekilde ifade ettiği³³ bazılarında Ebu'l-Hattab'a sözlerini ulaştıran aracılara suçladığı³⁴ ya da onun hafı-

²⁹ Bk. Keşşi, *Marifetü Ahbari'r-Rical (Ricalü'l-Keşşi)*, s. 190; Tusi, *İhtiyaru Marifeti'r-Rical*, s. 583.

³⁰ Keşşi, *Marifetü Ahbari'r-Rical (Ricalü'l-Keşşi)*, s. 190; Tusi, *İhtiyaru Marifeti'r-Rical*, s. 583.

³¹ Keşşi'nin Hamdeviyye'den naklettiği bir rivayette Cafer es-Sadık şöyle der: "Muhakkak ki ben Ebu'l-Hattab'ı bazı şeylerden men ettim. O ise benden gelen bu yasaklamayı kabul etmedi." Bk. Keşşi, *Marifetü Ahbari'r-Rical (Ricalü'l-Keşşi)*, s. 190; Tusi, *İhtiyaru Marifeti'r-Rical*, s. 583.

³² Rivayetin tam metni şöyledir: "Muaviye b. Hakim dedesinden şöyle rivayet etti: Ebu'l-Hattab hakkında bana pek çok şey ulaştı. Ebu Abdillah'ın huzuruna vardım. Ben yanıdayken Ebu'l-Hattab da huzura geldi veya o onun yanıdayken ben huzura girdim. Ben ve o mecliste baş başa kaldığımızda Ebu Abdillah'a dedim ki: Ebu'l-Hattab senden şunları şunları rivayet etti. Dedi ki: Yalan söylemiş! Kendisine sorduğum işittiğimiz ve reddettiğimiz şeyleri tek tek anlatmaya başladım. Şöyle demeye başladı: Yalan! Ebu'l-Hattab elini Ebi Abdillah'ın sakalına sürene kadar yavaş yavaş ilerledi. Bense hemen eline vurdum ve dedim ki: Elini onun sakalından çek! Ebu'l-Hattab "Ey Ebu'l-Kasım kalkmayacak mısın?" dedi. Ebu Abdillah ona bir ihtiyacını bildirdi. Hatta bunu üç defa yaptı. Her birinde Ebu Abdillah ona bir ihtiyacını söyledi o da ardından çıktı. Ebu Abdillah dedi ki: O bana söylediği ancak gizlediği şeyi sana söylemek istedi. Ashabıma bu şekilde ilet, onlara şunları şunları da ilet. Dedim ki: ben bunu ezberleyeceğim, sonra ezberlediklerimi ve ezberlemediklerimi söyleyeceğim. Onun (Hattab) bana söylediklerinden daha iyisini söyledim. Dedi ki: Düzelten yalancı ile aynı değildir." Keşşi, *Marifetü Ahbari'r-Rical (Ricalü'l-Keşşi)*, s. 190; Tusi, *İhtiyaru Marifeti'r-Rical*, s. 583.

³³ Örneğin bir önceki dipnotta yer alan rivayette Cafer es-Sadık Ebu'l-Hattab'ın yalan söylediğini açıkça ifade etmektedir.

³⁴ Keşşi'nin Ahmed b. Ali el-Kummi'den yaptığı bir rivayette Cafer es-Sadık'a, Ebu'l-Hattab'ın İmam'ın kendisine gaybı bildiğini söylediğini ve Cafer es-Sadık'ın elini kendi göğsüne koyarak "sen ilmimizin sandukası, sırrımızın mahalli, ölülerimizin ve dirilerimizin güvencesisin" dediği nakledilir. Cafer es-

zasiyla ilgili problemleri dile getirdiği³⁵ görülmektedir. Bu da Cafer es-Sadık'ın Ebu'l-Hattab'ın rivayetler üzerindeki bu tasarrufunun bilinçli mi yoksa başka saiklerle mi olduğu hususunda kesin bir kanaate henüz ulaşmadığını göstermektedir. Ebu'l-Hattab'ın bazı konularda Cafer es-Sadık'ın tasvip etmediği aşırı görüşler ileri sürmesi. Ebu'l-Hattab'ın bu dönemde ileri sürdüğü fikirlerin daha çok Cafer es-Sadık'ın, gaybı bilmesi³⁶ ve bazı ameli konularda³⁷ olduğu anlaşılmaktadır. Keşşi'nin naklettiği şu rivayette Cafer es-Sadık'ın, Ebu'l-Hattab'ın çevresinde bulunan bazı kimselerden rahatsız olduğu ve onu bunlardan uzaklaşması hususunda uyardığı açıkça ifade edilmektedir: "Ayak takımından sakın, ayak takımından kaçın! Muhakkak ki ben Ebu'l-Hattab'ı bundan men ettim o ise benden gelen (bu ya-saklamayı) kabul etmedi."³⁸

3- Ebu'l-Hattab'ın "istikametten ayrıldığı" dönem. Ebu'l-Hattab'ın Cafer es-Sadık'ın yukarıda zikredilen uyarılarını dikkate almaması ve aşırı görüşlerinin başlangıcı olarak kendisinin İmam Cafer olduğunu iddia etmesi³⁹ İmam'ın ondan teberri (uzak olduğunu ilan)⁴⁰ etmesine ve taraftarlarından ona tabi olanlarla ilişkilerini tamamen koparmalarını istemesine⁴¹ sebep olmuştur. Teberri hadisesinin zamanı ile ilgili olarak kaynaklarda net bir bilgi bulunmamaktadır. Daftary, İmam'ın Ebu'l-Hattab'tan teberri etmesinin Şiilere karşı sertliğiyle tanınan Abbasi halifesi Mansur'un Zilhicce 136/Haziran 754 senesinde halifeliğe geçmesinden kısa bir süre sonra olabileceğini ve İmam'ın bu ilanının takipçileri arasında büyük bir şaşkınlık yarattığını bildirir. Ebu'l-Hattab'ın 138/755-756 senesinde öldürüldüğünü kabul eden⁴² Daftary'nin ileri sürdüğü bu tarih, Cafer es-Sadık'ın aşırı temkinli tavrı ve Abbasilerin iktidara gelir gelmez Müslüman çoğunluk tarafından meşru yönetici olarak kabul edilmek için iktidara gelmelerinde büyük pay sahibi

→

Sadık yemin ederek her ikisini de yalanlar. Ancak rivayette Cafer es-Sadık gaybı bilmediğini söylerken kullandığı ifadelerde bu haberin siyahi küçük bir cariyeye ya da onun annesi kanalıyla Ebu'l-Hattab'a ulaştığını bildirir. Bk. Keşşi, *Marifetü Ahbari'r-Rical (Ricalü'l-Keşşi)*, s. 188-189; Tusi, *İhtiyaru Marifeti'r-Rical*, s. 579-581. Bir başka rivayette Cafer es-Sadık, İbn Eşşem, Hafs b. Meymûn ve Cafer b. Meymûn'un yanına geldiklerini, bazı sorular sorduklarını ve kendisinin de gerçekleri onlara bildirdiğini ancak onların yanından ayrıldıktan sonra Ebu'l-Hattab'ın yanına gittiklerini, ona ve ashabına kendi sözlerinin aksini naklettiklerini, onların da kendi sözünü terk ederek tahrif edilmiş haberi benimsediklerini söyler. Bk. et- Tusi, *İhtiyaru Marifeti'r-Rical*, s. 634-635.

³⁵ "Ebu'l-Hattab ahmaktı. Ben ona bir şey söylüyordum o ise bunu ezberleyemiyor, kendinden eklemeler yapıyordu." Bk. Tusi, *İhtiyaru Marifeti'r-Rical*, s. 584; Keşşi, *Marifetü Ahbari'r-Rical (Ricalü'l-Keşşi)*, s. 191.

³⁶ Bk. Keşşi, *Marifetü Ahbari'r-Rical (Ricalü'l-Keşşi)*, s. 188-189; Tusi, *İhtiyaru Marifeti'r-Rical*, s. 579-581.

³⁷ Ebu'l-Hattab'ın İmam Cafer'den farklı olarak ileri sürdüğü ameli hükümler: Akşam namazının vakti (Bk. Keşşi, *Marifetü Ahbari'r-Rical (Ricalü'l-Keşşi)*, s. 187, 189 ; Tusi, *İhtiyaru Marifeti'r-Rical*, s. 576, 582), içki, zina oruç, namaz gibi ibadet ve günahların kişilere delalet etmesi (Bk. Keşşi, *Marifetü Ahbari'r-Rical (Ricalü'l-Keşşi)*, s. 188; Tusi, *İhtiyaru Marifeti'r-Rical*, s. 577-578.

³⁸ Keşşi, *Marifetü Ahbari'r-Rical (Ricalü'l-Keşşi)*, s. 190; Tusi, *İhtiyaru Marifeti'r-Rical*, s. 583).

³⁹ Bk. Kummî, Sad b. Abdillah Ebi'l-Halef el-Eşari, *Kitabü'l-Makalat ve'l-Fırak*, tsh. Cevad Meşkur, Tahran 1963, s. 51.

⁴⁰ Bk. Keşşi, *Marifetü Ahbari'r-Rical (Ricalü'l-Keşşi)*, s. 190; Tusi, *İhtiyaru Marifeti'r-Rical*, s. 583.

⁴¹ Keşşi'nin Hamdeviyye'den yaptığı bir rivayette Cafer es-Sadık Mufaddal'a şöyle demektedir: "Ebu Abdillah (Cafer es-Sadık) Ebu'l-Hattab'ın ashabını ve gulatı zikrederek bana dedi ki: Ey Mufaddal! Onlarla oturmayınız, onlara güvenmeyiniz, onlarla içmeyiniz, onlarla müsahafa etmeyiniz ve onlarla görüşmeyiniz." Keşşi, *Marifetü Ahbari'r-Rical (Ricalü'l-Keşşi)*, s. 191-192; Tusi, *İhtiyaru Marifeti'r-Rical*, s. 556.

⁴² Bk. Daftary, Farhad, *The Ismailis Their History and Doctrines*, Cambridge 2007, s. 85.

olan aşırı Şiilerle bağlarını koparmaları ve Ali soyuna ve Şiilere karşı baskılarını arttırmalarıyla⁴³ birlikte değerlendirildiğinde kabul edilir niteliktedir. Ebu'l-Hattab'ın 145/762 senesinde öldürüldüğünü kabul eden Ivanov ise teberri hadisesinin Daftary'nin ileri sürdüğü tarihe yakın bir zaman olan 138/755 senesinde meydana gelmiş olabileceğini ancak bu tarihlendirmelerin kesin olamayacağını bildirir.⁴⁴

Cafer es-Sadık'tan nakledilen rivayetler incelendiğinde, İmam'ın bu olaydan sonra Ebu'l-Hattab hakkındaki ifadelerinin daha da sertleştiği görülmektedir. Bazı rivayetlerde "Allah'ım Ebu'l-Hattab'a lanet et!", "Allah'ım ona demirin hararetini tattır!" gibi yalnızca lanetleme ve beddua ifadeleri bulunmaktadır.⁴⁵ Ancak diğer rivayetlerde Cafer es-Sadık'ın Ebu'l-Hattab hakkında "şeytanın kendisine indiği kimse"⁴⁶, "şeytanın Medine surlarının ya da mescidinin üzerinde kendisine görüldüğü ve konuştuğu kimse"⁴⁷, "ahmak"⁴⁸ gibi tahkir ibareleri içeren sözler sarf ettiği görülmektedir.

Ebu'l-Hattab'ın öldürülmesinden sonra Cafer es-Sadık'ın, o ve taraftarları hakkında kullandığı lanetleme, beddua ve tahkir ifadelerinin daha da sertleştiği görülmektedir: "Allah Ebu'l-Hattab'a lanet etsin! Allah onunla birlikte öldürülenlere ve onlardan sağ kalanlara da lanet etsin! Allah kalbinde onlar için bir şefkat besleyene de lanet etsin!"⁴⁹ Bir başka rivayette, Cafer es-Sadık'ın yanında Ebu'l-Hattab ve onunla birlikte öldürülenlerden bahsedildiğinde İmam'ın şöyle dediği nakledilmektedir: "Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların laneti Ebu'l-Hattab'ın üzerine olsun. Allah'a yemin ederim ki o kâfir, fasık ve müşriktir. O Firavunla birlikte, sabah-akşam azabın en şiddetlisi ile haşır olacaktır. Vallahi ben onunla beraber ateşe atılan cesetlerin hiçbir destekçisi olmadığını görüyorum."⁵⁰

Klasik mezhepler tarihi kaynaklarında, Hattabiyye mensuplarının Cafer es-Sadık'ın Ebu'l-Hattab'tan teberri etmesi ve onu lanetlemesini kabul ettikleri, ancak bu olayı tevile tabi tutukları yönünde bilgiler yer almaktadır. *Makalat ve'l-Fırak'ta* konuyla ilgili olarak Hattabiyye topluluğunun, Cafer es-Sadık'ın lanetleyici ifadele-

⁴³ Detaylı bilgi için Bk. Daftary, *The Ismailis Their History and Doctrines*, s. 78-79.

⁴⁴ Bk. Ivanov, *The Alleged Founder of Ismailism*, s. 113.

⁴⁵ Bk. Keşşi, *Marifetü Ahbari'r-Rical (Ricalü'l-Keşşi)*, s. 187, 197; Tusi, *İhtiyaru Marifeti'r-Rical*, s. 576, 593.

⁴⁶ "Allah'ın şu sözünü ona sordum: "Şeytanların kime ineceğini size haber vereyim mi? Onlar, her günahkâr yalancıya inerler." (Şuara 26-221-222) Dedi ki (Cafer): Onlar 7 kişidir: el-Muğire b. Said, Beyan, Said el-Hindi, el-Haris eş-Şami, Abdullah b. el-Haris, Hamza b. Amare el-Berberi ve Ebu'l-Hattab." Keşşi, *Marifetü Ahbari'r-Rical (Ricalü'l-Keşşi)*, s. 187-188; Tusi, *İhtiyaru Marifeti'r-Rical*, s. 577.

⁴⁷ Keşşi'nin Sa'd'dan naklettiği bu rivayetin iki farklı versiyonu bulunmaktadır. 1- "Ebu Abdillâh dedi ki: Vallahi İblis Medine surlarının ya da mescidinin üzerinde Ebu'l-Hattab'a görüldü. Sanki o (şeytan) ona (Ebu'l-Hattab) şöyle derken ben ona bakıyordum: Kazanacağız! Kazanacağız!" Keşşi, *Marifetü Ahbari'r-Rical (Ricalü'l-Keşşi)*, s. 195. 2- "Ebu Abdillâh dedi ki: Vallahi İblis Medine surlarının ya da mescidinin üzerinde Ebu'l-Hattab'a görüldü. Sanki o (şeytan) ona (Ebu'l-Hattab) şöyle derken ben ona bakıyordum gibiydim: Şimdi onun üzerine sıçra, şimdi onun üzerine sıçra." Tusi, *İhtiyaru Marifeti'r-Rical*, s. 591.

⁴⁸ "Ebu'l-Hattab ahmaktı. Ben ona bir şey söylüyordum o ise bunu ezberleyemiyor, kendinden eklemeler yapıyordu." Keşşi, *Marifetü Ahbari'r-Rical (Ricalü'l-Keşşi)*, s. 191; Tusi, *İhtiyaru Marifeti'r-Rical*, s. 584.

⁴⁹ Keşşi, *Marifetü Ahbari'r-Rical (Ricalü'l-Keşşi)*, s. 190-191; Tusi, *İhtiyaru Marifeti'r-Rical*, s. 584.

⁵⁰ Keşşi, *Marifetü Ahbari'r-Rical (Ricalü'l-Keşşi)*, s. 191; Tusi, *İhtiyaru Marifeti'r-Rical*, s. 584-586.

rinde zikredilen Ebu'l-Hattab'ın, esasında meşhur müfessirlerden ve fakihlerden Ebu'l-Hattab Katade b. Diame⁵¹ (680/736) olduğu; İmam'ın bu sözleriyle görünüşte kendilerini, gerçekte ise düşmanlarını ve muhaliflerini ayıpladığı yönünde tevîl ettikleri bildirilmektedir.⁵² Ebu'l-Hattab'ın görüşlerini benimseyen ve akidevi sistemlerinde ona kutsal bir makam tahsis eden Nusayri kuramcılarının da lanetleme ve teberriyi kabul ettikleri ve bu olayı kısmi farklılıklarla tevîl ettikleri görülmektedir. Cilli, *Risaletü'l-Endiyye* isimli eserinde Ehlü'z-Zahir'den gelen şikâyetler üzerine Cafer es-Sadık'ın Ebu'l-Hattab'ı lanetlediğini, onun lanetlemesinin ise rahmet olduğunu bildirmektedir.⁵³

Buraya kadar olan açıklamalardan, Cafer es-Sadık'ın başından itibaren Ebu'l-Hattab'a karşı belli kaygılar beslediği, o ve taraftarlarının faaliyetleri karşısında oldukça tedirgin olduğu anlaşılmaktadır. İmam'ın bu ruh hali şu ifadelerinde açıkça ortaya konulmuştur: "Allah'ım Ebu'l-Hattab'a lanet et. Çünkü o beni ayakta dururken, otururken ve yatağımdayken korkutuyor. Allah'ım ona demirin hararetini tattır."⁵⁴

Cafer es-Sadık'ın Ebu'l-Hattab ve taraftarlarının faaliyetlerine karşı hissettiği bu tedirginliğin önemli etkenlerinden birinin de dönemin siyasi ve sosyal hareketliliğinin olduğunu söyleyebiliriz. 114/733 yılında vefat eden babası Muhammed Bakır'ın hemen ardından imamet görevine getirilen Cafer es-Sadık, hem Emeviler hem de Abbasiler dönemini idrak etmiştir. Muhtar es-Sakafî'nin (öl. 67/686) öldürülmesinin ardından etkin bir liderden yoksun kalan Şiiiler, Emevi Halifesi Hişam b. Abdülmelik'in (724/743) saltanatının son dönemlerine kadar açık faaliyet imkânı bulamamışlardı. Yaklaşık elli yıl süren⁵⁵ bu süreç sonunda Emevi iktidarının çöküş belirtileri göstermesi Şii zümrelerin iktidara karşı yeniden hareketlenmesine sebep olmuştur. Cafer es-Sadık'ın imametinin ilk dönemlerine rastlayan bu zaman diliminde önce gali Muğire b. Said İcî ve Beyan b. Sem'an 119/737 yılında Kufe'de çıkarttıkları bir isyan neticesinde öldürüldüler. Ardından Zeyd b. Ali 122/740 yılında giriştiği başarısız isyan girişimi neticesinde öldürüldü. Yine Abdullah b. Muaviye Emevi iktidarına karşı giriştiği iki savaşta da yenilmiş ve nihayetinde 131/748 senesinde kendisine sığındığı Ebu Müslim el-Horasani tarafından boğularak öldürtülmüştür. Abdullah b. Muaviye'nin öldürülmesinden sonra kendisine bağlı aşırı Şii görüşlere sahip Cenahiyye mensuplarının Kufe'ye geri dönmesi, Ebu'l-Hattab'ın taraftar kazanması için uygun bir ortam hazırlamış; hatta bütünüyle kendinden daha önceki gulûv hareketleri ve nizamına vâris olarak görülmesine neden olmuştur.⁵⁶ Bu durumun, son dönemlerini yaşayan ve Şii hareketlenmeleri-

⁵¹ Ebu'l-Hattab Katade b. Diame b. Katade b. Aziz es-Sedusi el-Basri (61/680-118/736): Meşhur müfessirlerdendir. Anadan doğma kördü. Ahmet b. Hanbel onun Basra halkının en güçlü hafızlarından ve hadis bilgisinin güçlü alimlerinden biri olduğunu bildirmiştir. Veba hastalığı sebebiyle Vasit'ta ölmüştür. Bk. Kummi/Nevbahti, *Şii Fırkalar-Kitabü'l-Makalat ve'l-Firak-Firaku's-Şia*, çev. Hasan Onat vd., Ankara 2004, s. 154 (263. Dipnot).

⁵² Bk. Kummi, *Kitabü'l-Makalat ve'l-Firak*, s. 55.

⁵³ Bk. Cilli, Muhammed b. Ali, *Risaletü'l-Endiyye, Silsiletü't-Türasi'l-Alevi*, Lübnan 2006, 2/331.

⁵⁴ Keşşi, *Marifetü Ahbari'r-Rical (Ricalü'l-Keşşi)*, s. 187; Tusi, *İhtiyaru Marifeti'r-Rical*, s. 576.

⁵⁵ Bk. Daftary, *The Ismailis Their History and Doctrines*, s. 54.

⁵⁶ Bk. Benli, Yusuf, *Hicri II. Asırda Kufe Merkezli Şii Nitelikli Gulat Hareketleri*, Harran Üniversitesi SBE (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Şanlıurfa 1999, s. 235.

ne duyarlı olan Emevi yönetiminin dikkatini çekmesinden endişelenen ve siyasi hadiseler karşısında taraf olmamaya özen göstererek pasif bir duruş sergileyen Cafer es-Sadık'ın Ebu'l-Hattab'a uyarılarını sertleştirmesine neden olduğu kanaatindeyiz.

Abbasilerin 133/750 yılında Emevilere karşı gerçekleştirdiği ihtilalin hazırlık safhalarında gizli propagandalarını "er-Rıza min Al-i Muhammed"⁵⁷ sloganı ile Ehl-i Beyt ve geniş anlamda Şiilik temelinde yürütmesi Ali oğulları yanlıları arasında uzun süredir bekledikleri zaferin gerçekleşeceği umudunu doğurmuştu. Ancak Abbasilerin iktidara gelişlerinden kısa süre sonra, "er-Rıza min Al-i Muhammed" sloganının Ali soyunun değil, Haşimoğullarının Abbasi kolunun egemenliği anlamına geldiğini gören Şiiler, kapıldıkları hayallerden uyanmak zorunda kaldılar. İlk Abbasi halifeleri, Müslümanların çoğunluğunu oluşturan merkezi dini zümrenin meşruiyetlerini tanımaları için geçmişteki aşırılıklarından yüz çevirmeleri gerektiğini fark etmişlerdi. Bunun sonucunda iktidarlarının ilk yıllarından itibaren gerek Ali oğulları yanlısı yandaşları ve gerekse kendilerini iktidara getiren Aşırı Şii fırka liderleriyle olan tüm bağlarını koparmaya başladılar. Önce Ebu Selame ve Süleyman b. Kesir yargılanmadan idam edildi. 133/750-751'de Şerik b. Şeyh el-Mehri'nin önderliğinde Abbasilere karşı girişilen ilk Şii isyanı acımasızca bastırıldı. Bundan kısa süre sonra, Ebu Müslim yeni halife Ebu Cafer el Mansur'un (136-158/754-775) emriyle öldürüldü.⁵⁸ Yine Mansur, sarayının etrafından kendisini ilah ilan eden Ravendiyye mensuplarını öldürttü (137/754).⁵⁹ Bütün bu olaylar esnasında Cafer es-Sadık Emeviler dönemindeki duruşunu aynen devam ettirmiş, siyasi iktidarın dikkatini çekecek faaliyetten uzak durarak ilmi çalışmalarla meşgul olmuştur. Ebu'l-Hattab'ın bizzat Cafer es-Sadık tarafından lanetlenerek topluluktan afroz edilmesinin asıl sebeplerinin, Ebu'l-Hattab'ın ileri sürdüğü aşırı görüşlerin İmam tarafından kabul edilemez bulunması yanında Abbasi iktidarının bu tür düşüncelere karşı izlediği sert politikaların Cafer es-Sadık tarafından kendisine bağlı topluluğun geleceği için tehlikeli görülmesi olduğunu söyleyebiliriz.

Ebu'l-Hattab - İsmail b. Cafer İlişkisi

Ebu'l-Hattab ile İsmail b. Cafer ilişkisi hakkında kesin bilgiler vermek oldukça zordur. Bu durumun sebepleri olarak Ebu'l-Hattab ve Hattabiyye fırkası mensupları tarafından kaleme alınmış müstakil eserlerin günümüze ulaşmaması; İsmaili kaynaklarda İsmail b. Cafer'in hayatı hakkında yeterli bilgilerin bulunmaması; İmamiyye kaynaklarında kısmi olarak verilen bilgilerin fırkanın her iki şahsiyet ve mensupları hakkında takındıkları olumsuz tavrılardan kaynaklı olarak yanlı olma ihtimalleri zikredilebilir. Bütün bu olumsuzluklara rağmen eldeki mevcut bilgilerden hareketle bir takım sonuçlara ulaşmamız mümkün görünmektedir.

⁵⁷ Bu slogan "Peygamber ailesinden razı olunan kişi" anlamına gelir.

⁵⁸ Bk. Daftary, *The Ismailis Their History and Doctrines*, s. 78-79.

⁵⁹ Bk. Taberi, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir b. Rüstem, *Tarihu'r-Rusul ve'l-Müluk*, Beyrut 1387, 7/505-506; Kummi, *Kitabü'l-Makalat ve'l-Fırak*, s. 69-70.

Konuyla ilgili doğrudan bilgi veren Ebu Hatim er-Razi (322/933) Ebu'l-Hattab'ın İmam Cafer hayattayken İsmail'in imametini kabul ettiğini ancak İsmail'in ölümü üzerine yeniden Cafer es-Sadık'ın imam olduğu inancına geri döndüğünü bildirir. İsmaili dai ve müellif buna ek olarak, Hattabiyye'den ismini vermediği bir fırkanın İsmail'den sonra oğlu Muhammed'in imametini kabul ettiğini ve bunu kendilerine Ebu'l-Hattab'ın emrettiğini bildirmektedir.⁶⁰ Ebu Hatim'in verdiği bu bilgilerde sorunlu yönler bulunmaktadır. Öncelikle Cafer es-Sadık kendisinden sonra İsmail'in imam olacağını bildirmişken Ebu'l-Hattab'ın İmam hayattayken İsmail'in imamlığını kabul etmesi ve Cafer es-Sadık'ın imametini terk etmesi mümkün görünmemektedir. Üstelik o döneme kadar gelen gerek gulat ve gerekse Cafer es-Sadık'ın temsil ettiği ılımlı Şii geleneğinde bu tür bir uygulama da bulunmamaktadır. Yine sabit fikirliliği, fanatıklığı ve Cafer es-Sadık'a olan aşırı bağlılığı ile tanınan⁶¹ Ebu'l-Hattab'ın Cafer es-Sadık'ı terk ederek İsmail'in imametini benimsemesi de onun karakter yapısına uygun görünmemektedir. Muhtemeldir ki Ebu'l-Hattab'ın, İsmail b. Cafer ile olan yakın dostluğu sebebiyle imam ilan edilmesinden duyduğu memnuniyet İsmaili müellif tarafından bu şekilde lanse edilmiştir.

İmami kaynaklar, her ne kadar İsmail b. Muhammed'in doğrudan Ebu'l-Hattab ile ilişkisine yer veren rivayetlerde bulunmasalar da İmam Cafer es-Sadık'ın, oğlu İsmail'in topluluğu içerisinde yer alan bazı aşırı Şii şahsiyetlerle olan ilişkisine dair nakillerde bulunmaktadır. Keşşi'nin naklettiği bir rivayette İmam Cafer, önceleri Ebu'l-Hattab'ın yanında yer alan ancak teberri hadisesinden sonra ondan ayrılan Mufaddal b. Ömer el-Cufi'nin İsmail ile olan ilişkisini "Ey kafir! Ey müşrik! Sen ve oğlum, yani İsmail b. Cafer arasında ne var?"⁶² diyerek ağır ifadelerle sorguladığı bildirilmektedir.

Yine Keşşi tarafından nakledilen bir diğer rivayette İsmail'in radikal Şiilerden biri olan Bessam b. Abdullah es-Sayrafi ile birlikte Abbasi halifesi Ebu Cafer el-Mansur karşıtı bir faaliyete giriştikleri, bunun açığa çıkması üzerine Mansur'un Bessam'ın öldürülmesini, İsmail'in ise salıverilmesini emrettiği; halifenin huzurundan çıkan Cafer es-Sadık'ın başını kaldırarak oğlu İsmail'e "Ey ateşle müjdeleyen fasık! Bunu da mı yaptın?"⁶³ dediği nakledilmektedir.

Keşşi'nin naklettiği bu rivayetler, İsmail b. Cafer'in ihtilalci bir karakter yapısına sahip olduğunu ve aşırı görüşler ileri süren şahsiyetlerle yakın dostluklar kurduğunu göstermesi açısından önem arz etmektedir. Bu durumda Cafer es-Sadık'ın İsmail'i "ateşle müjdeleyen fasık" ve Mufaddal b. Ömer'in şahsında Hattabiyye topluluğunu "kafir" ve "müşrik" gibi sert ifadelerle vasıflandırmasının sebebi daha net ortaya çıkmaktadır. Çünkü Cafer es-Sadık'ın temsil ettiği ve ılımlı Şiilik olarak nitelendirilen Hüseyini çizgi, siyasal iktidarlara karşı ihtilalci yapıya sahip radikal Şiilik ile aralarına mesafe koymuş ve onların bu yöndeki faaliyetle-

⁶⁰ Bk. Ebu Hatim er-Razi, Ahmed b. Hamdan, *Kitabü'z-Zine fi'l-Kelimatil-İslamiyyeti'l-Arabiyye*, (nşr. Abdullah Sellüm es-Samerrai, *el-Ğulüvv ve'l-Fırakıl-Ğaliye fi'l-Hadaratıl-İslamiyye* içinde), Bağdat 1972, s. 289.

⁶¹ Bk. Ivanov, *The Alleged Founder of Ismailism*, s. 114.

⁶² Bk. Tusi, *İhtiyaru Marifeti'r-Rical*, s. 612.

⁶³ Bk. Tusi, *İhtiyaru Marifeti'r-Rical*, s. 514.

rinden uzak olduğunu her fırsatta ispatlamaya gayret göstermiştir. Bu prensibin en sıkı uygulayıcılarından olan Cafer es-Sadık'ın, Abbasi iktidarının aşırı Şii hareketlenmelere odaklandığı bir dönemde oğlu İsmail'in Mufaddal b. Ömer, Ebu'l-Hattab el-Esedi gibi aşırı Şii görüşlere sahip zevatla olan samimi ilişkisine ve daha da ileri giderek Bessam b. Abdillan ile birlikte iktidara karşı faaliyet yürüterek ılımlı Şii kanadı iktidarın hedefi haline getirmesine sert tepkiler vermesi normal karşılanmalıdır.

Netice itibariyle, her ne kadar kaynaklarda açıkça belirtilmese de, İsmail b. Cafer'in aşırı görüşlere ve ihtilalci karaktere sahip kişilere olan meyli, her iki karaktere de sahip olan Ebu'l-Hattab ile samimi bir iletişim içerisinde olmasını mümkün kılmaktadır. Bu iletişimin kökeninin Ebu'l-Hattab'ın Kufe temsilciliği sırasında Medine'de yerleşik olan İmam Cafer'e yaptığı sık ziyaretlere dayanması da muhtemeldir. İmam Cafer'in, kaynaklarda Ebu'l-Hattab taraftarı olduğu açıkça zikredilen Mufaddal b. Ömer'i kâfirlik ve müşriklikle itham ederek İsmail b. Cafer ile ilişkilerini sorguladığına dair rivayet⁶⁴ bu konuşmanın Ebu'l-Hattab'ın topluluktan uzaklaştırıldığı dönemde söylendiğine; İsmail b. Cafer'in babasının dikkatini ve tepkisini çekecek derecede Mufaddal b. Ömer ile olan ilişkisinin Ebu'l-Hattab ile İsmail b. Cafer arasındaki iletişimin Mufaddal vasıtasıyla yapıldığını da düşündürmektedir.

Ölümü

Kaynaklarda Ebu'l-Hattab'ın öldürülmesi ile ilgili olarak farklı tarihler zikredilmektedir. Bunlardan ilki 138/755'tir. Bu tespitin dayanak noktasını Keşşi'nin naklettiği şu rivayet oluşturmaktadır: "138/755 senesinde Meyser ve ben (Hanan b. Sedir) Ebu Abdillan'ın yanında oturuyorduk. Meyser dedi ki: Canım sana fedadır. Bizimle buraya kadar gelip de izleri silinen ve belirlenmiş vakitleri sonlandırılan kavme şaşıyorum. Dedi ki: Onlar kim? Dedim ki: Ebu'l-Hattab ve ashabı. O, yaslanmış bir halde idi. Sonra oturdu ve ellerini havaya kaldırarak dedi ki: Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların laneti Ebu'l-Hattab'ın üzerine olsun. Allah'a yemin ederim ki o kâfir, fasık ve müşriktir. O Firavunla birlikte, sabah-akşam azabın en şiddetlisi ile haşrolacaktır. Vallahi ben onunla beraber ateşe atılan cesetlerin hiçbir destekçisi olmadığını görüyorum."⁶⁵ Rivayetten anlaşıldığına göre konuşmanın geçtiği 755 senesinde Ebu'l-Hattab hayatta değildir. Ancak Cafer es-Sadık'ın "Onlar kim?" sorusu konuşmanın geçtiği zaman dilimi ile Ebu'l-Hattab'ın öldürülmesi arasında belli bir müddetin geçtiğine de işaret eder.

Kaynaklarda zikredilen diğer tarihler ise Ebu'l-Hattab'ın 145/762⁶⁶ ya da 147/764-765⁶⁷ senesinde öldürüldüğüdür. Bununla birlikte zikredilen tarihlerle ilgili herhangi bir kaynak verilmemektedir.

⁶⁴ Bk. Tusi, *İhtiyaru Marifeti'r-Rical*, s. 612.

⁶⁵ Keşşi, *Marifetü Ahbari'r-Rical (Ricalü'l-Keşşi)*, s. 191; Tusi, *İhtiyaru Marifeti'r-Rical*, s. 584-586.

⁶⁶ Bk. Massignon, Louis. 'Esquisse d'une bibliographie Qarmate', *A Volume of Oriental Studies Presented to Edward G. Browne on his 60th Birthday (7 February 1922)*, ed. Thomas W. Arnold and R. A. Nicholson, Cambridge 1922, s. 330; Ivanov, *The Alleged Founder of Ismailism*, s. 113.

⁶⁷ Bk. Massignon, Louis, "Karmatiler", *İA*, İstanbul 1977, 6/357; Bernard Lewis tarafından kaleme alınan İslam Ansiklopedisi İsmaililer maddesinde Ebu'l-Hattab'ın ölüm tarihi 138/765 olarak kaydedilmiştir.

Klasik kaynaklarda parça parça yer alan bilgilerden hareketle Ebu'l-Hattab'ın öldürülmesi hadisesinin şu şekilde gerçekleştiğini söyleyebiliriz: Ebu'l-Hattab'ın bağlıları Kufe'deki mescide gidip her biri bir direğin dibine oturarak ibadet ediyor görüntüsü içerisinde, camiye gelen cemaate kendi fikirlerini propaganda ederek taraftar topluyorlardı.⁶⁸ Muhtemelen Ebu'l-Hattab, taraftarlarının belirli bir sayıya ulaşmasından sonra Kufe çöplüğüne bir çadır kurar ve kendine tabi olanları orada İmam Cafer'e tapmaya davet eder.⁶⁹ Bir müddet sonra Ebu'l-Hattab ve taraftarlarının bu faaliyetleri ikinci Abbasi Halifesi Ebu Cafer el-Mansur'un (158/775) Kufe valisi İsa b. Musa'ya ulaştırılır. Bu noktada kaynaklarda farklı bilgiler ileri sürülmektedir. Bazı kaynaklarda Ebu'l-Hattab ve taraftarlarının İsa b. Musa'ya karşı ayaklandığını ve bu sebeple Kufe valisinin isyancı gurup üzerine asker sevk ettiği bildirilmektedir.⁷⁰ Kummi ise, Ebu'l-Hattab ve taraftarlarının faaliyetlerini haber alan İsa b. Musa'nın topluluk üzerine doğrudan asker gönderdiğini bildirir.⁷¹ Çatışma öncesinde Ebu'l-Hattab'ın taraftarlarına ellerindeki kamışlarla saldırıya geçmelerini, sahip oldukları kamışların mızrak vazifesi göreceğini bildirdiğine dair rivayet⁷² çatışmanın sebebinin Hattabiyye mensuplarını aşırı görüşlerini yayma hususundaki faaliyetlerinin haber alınması olduğunu destekler mahiyettedir. Çünkü Ebu'l-Hattab'ın bu emrinden Hattabiyye topluluğunun çatışmaya hazırlıksız yakalandığı anlaşılmaktadır.

Bu zümrenin Kufe'deki faaliyetleri ve öldürülmesiyle ilgili en dikkat çekici rivayet Naşi el-Ekber ve İbn Hazm tarafından nakledilmektedir. Buna göre Hattabiyye mensupları daha önce ilan ettikleri bir gün, sabah erkenden ihram kıyafetleri olan izar ve ridalarını giymiş bir halde yüksek sesle "Lebbeyk Cafer! Lebbeyk Cafer!" diyorlardı. Bunun üzerine İsa b. Musa üzerlerine asker göndermiş ve onları öldürtmüştür.⁷³ Kummi ve Nevbahti, Cafer es-Sadık için yapılan böyle bir Haccın, Hattabiyye'nin bir alt kolunun lideri olan Seri el-Aksam taraftarlarına ger-

→

Ancak H. 138 tarihi M. 755-756 senelerine tekabül etmektedir. Lewis, Bernard, "İsmaililer", *İA*, tsz., 5-2. Kısım, s. 1120.

⁶⁸ Bk. Kummi, *Kitabü'l-Makalat ve'l-Fırak*, s. 81; Nevbahti, Ebu Muhammed Hasan b. Musa b. Hasan, *Fırakü'ş-Şia*, thk. Hellmut Ritter, İstanbul 1931, s. 59.

⁶⁹ Bk. Bağdadi, Ebu Mansur Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, tsh. Muhammed Osman el-Haşit, Kahire tsz., s. 218.

⁷⁰ Bk. Eşari, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail, *Makalatü'l-İslamiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, tsh. Helmut Ritter, Wiesbaden 1980, s. 11; Bağdadi, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, s. 218; , Ebu'l-Muzaffer, *et-Tabsir fi'd-Din ve Temyizü'l-Fırakati'n-Naciye ani'l-Fıraki'l-Halikin*, thk. Zahid el-Kevseri, Kahire 1999, s. 106; Himyeri, Ebu Said Neşvan b. Said b. Neşvan, *el-Huru'l-lyn*, nşr. Kemal Mustafa, Beyrut 1985, s. 220.

⁷¹ Bk. Kummi, *Kitabü'l-Makalat ve'l-Fırak*, s. 81.

⁷² Kufe halkının Ebu'l-Hattab'ın bu emrinden önce de kamışların silah olarak kullanılmasına aşına olduğunu vurgulamamız gerekir. Nitekim Kufe merkezli iki aşırı Şii fırka olan Keysaniyye/Muhtariyye ve Mansuriyye fırkaları da kamışları silah olarak kullanmışlardır. Bk. Tucker, F. William, "Ebû Mansur el-İclî ve Mansuriyye: Avrupa Ortaçağı Terörizmi Hakkında Bir Çalışma (Abû Mansur al-Ijli and the Mansuriyya: a Study in Medieval Terrorism)", çev. E. Ruhi Fiğlalı, *AÜİİED*, Ankara 1982, 5/225; Öz, Mustafa, "Haşebiyye", *DİA*, İstanbul 1997, 16/402-403; Arendonk, C. Van, "Haşebiyye", *İA*, İstanbul 1987, 5-1/347-348.

⁷³ Bk. Naşi el-Ekber, Abdullah b. Muhammed, *Mesailu'l-İmame ve Muktetefat mine'l-Kitabi'l-Evsat fi'l-Makalat*, thk. Josef Van Ess, Beyrut 1971, s. 41; İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Said el-Endülisi, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvai ve'n-Nihal*, thk. Ahmed Şemsüddin, Beyrut 1999, 3/121.

çekleştirildiğini bildirmektedir.⁷⁴ Bununla birlikte, Naşi el-Ekber, İbn Asakir (571/1176) ve İbn Hazm aynı paralelde bilgiler verirken olaylar esnasında Ebu'l-Hattab'ın bu zümre içerisinde bulunduğunu zikretmektedirler.⁷⁵

Rivayetlere göre İsa b. Musa atlı ve süvarilerden oluşan bir birliği Ebu'l-Hattab ve taraftarlarını yakalayıp kendine getirmeleri için görevlendirir. Ancak sayıları 70'i bulan gurup teslim olmayı reddeder. Yapılan savaşta bir kısmı öldürülür, Ebu'l-Hattab'ın da içinde bulunduğu bir kısım ise esir edilerek İsa b. Musa'ya getirilir. Vali esirlerin Fırat Nehri kıyısındaki Daru'r-Rızk'ta⁷⁶ önce asılmalarını ardından başlarının kesilerek Halife Mansur'a gönderilmesini, bedenlerinin ise yakılmasını emreder. Halife Mansur ise gönderilen başları üç gün süreyle Bağdat kapısına astırıp teşhir eder ve ardından yaktırır.⁷⁷ Rivayetlerde savaşta yalnızca öldü sanılarak bırakılan ancak geceleyin kaçan Ebu Seleme lakaplı Salim b. Mükram'ın⁷⁸ kurtulduğu bildirilmektedir.

Görüşleri

Kaynaklarda nakledilen bilgilere göre Ebu'l-Hattab'ın görüşlerini ameli konularında ileri sürdüğü görüşler ve itikadi meselelerde ortaya attığı iddialar olmak üzere iki başlıkta sınıflandırabiliriz.

Ebu'l-Hattab'ın ameli konularda ileri sürdüğü görüşler

1. *İhtiyaru Marifeti'r-Rical*'de yer alan iki rivayette Ebu'l-Hattab ve ashabının akşam namazını şafak çizgisi kaybolup yıldızlar ortaya çıkıncaya kadar kılmadıkları bildirilmektedir.⁷⁹

⁷⁴ Bk. Kummi, *Kitabü'l-Makalat ve'l-Fırak*, s. 52; Nevbahti, *Şii Fırkalar-Kitabü'l-Makalat ve'l-Fırak-Fıraku'ş-Şia*, s. 39.

⁷⁵ Bk. İbn Asakir, Ebu'l-Kasım Ali b. Hasan b. Hibetullah, *Tarihu Medineti Dimeşk*, thk. Amr b. Çarame el-Amravi, Beyrut 1995, 48/14; Naşi el-Ekber, *Mesailü'l-İmame ve Muktetefat mine'l-Kitabi'l-Evsat fi'l-Makalat*, s. 41; İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvai ve'n-Nihal*, 3/121.

⁷⁶ Daru'r-Rızk ismi yalnızca Nevbahti ve Kummi'de verilmektedir. Nusayri kuramcılarında Taberani de Muhammed b. Sinan'dan aynı yönde bilgi nakletmektedir. Bağdadi, Eşari ve İsfarayini Ebu'l-Hattab'ın "Kufe çöplüğü"de, Şehristani ise "Kufe bataklığında" asıldığını haber vermektedir. Nevbahti, *Şii Fırkalar-Kitabü'l-Makalat ve'l-Fırak-Fıraku'ş-Şia*, s. 60, Kummi, *Kitabü'l-Makalat ve'l-Fırak*, s. 82; Taberani, Ebu Said Meymun, "Mecmuu'l-A'yad", *Silsiletü't-Türasi'l-Alevi*, Lübnan 2006, 5/234; Eşari, *Makalatü'l-İslamiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s. 13; Bağdadi, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, s. 218; İsfarayini, *et-Tabsir fi'd-Din ve Temyizi'l-Fırkatü'n-Naciye ani'l-Fıraki'l-Halikin*, s. 106; Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/211.

⁷⁷ Bk. Nevbahti, *Şii Fırkalar-Kitabü'l-Makalat ve'l-Fırak-Fıraku'ş-Şia*, s. 59-60; Kummi, *Kitabü'l-Makalat ve'l-Fırak*, s. 81-82.

⁷⁸ Bk. Nevbahti, *Şii Fırkalar-Kitabü'l-Makalat ve'l-Fırak-Fıraku'ş-Şia*, s. 59-60; Kummi, *Kitabü'l-Makalat ve'l-Fırak*, s. 81-82. Ebu Hatice Salim b. Mükram bu olaydan sonra önce kendisinin ölüp dirildiğini iddia etti ancak daha sonra tevbe etti ve Cafer es-Sadık taraftarı oldu. Bu sebeple Şia tarafından sika bir ravi olarak kabul edilmektedir. Bk. Tusi, *İhtiyaru Marifeti'r-Rical*, s.641; Necaşi, *Ricalü'n-Necaşi*, s. 185; Ebu Hatim er-Razi, *Kitabü'z-Zine fi'l-Kelimi'l-İslamiyyeti'l-Arabiyye*, s. 289.

⁷⁹ Keşşi'nin naklettiği rivayetler şunlardır: 1- "Bir adam Ebu Abdilah'a dedi ki: Yıldızlar ortaya çıkana kadar akşam namazını tehir edecek miyim? Dedi ki: Bu Hattabiyye'dir. Muhakkak ki Cebrail (as) Rasulullah'a bu namazın ufuktaki çizgi kaybolmadan kılınması hükmünü indirdi." Tusi, *İhtiyaru Marifeti'r-Rical*, s. 576. 2- Ali er-Rıza'nın şöyle dediği nakledilmektedir: "Ebu'l-Hattab Kufelileri ifsat etti. Bu sebeple onlar akşam namazını şafak çizgisi kaybolana kadar kılmaz oldular. Bu caiz değildir. Bu ancak yolcu ve hasta için mümkündür." Tusi, *İhtiyaru Marifeti'r-Rical*, s. 582.

2. Yine Keşşi'de nakledilen rivayetlerde Ebu'l-Hattab'ın zina, içki, namaz, oruç, kumar, fal okları ve dikili taşların kişilere delalet ettiğini ileri sürdüğü bildirilmektedir.⁸⁰ Ebu'l-Hattab'ın bu görüşü ileri sürerken, Kufe merkezli ortaya çıkan Keysaniyye'den etkilendiğini söyleyebiliriz. Şehristani'nin verdiği bilgilere göre Keysaniyye fırkaları "dinin bir kişiye itaatten ibaret olduğu" inancından hareketle namaz, oruç, zekat, hac gibi şeri rukunleri tevîl ederek bu ahkâmın bazı kişileri ifade ettiği üzerinde ittifak etmişlerdir.⁸¹

Bu iki hususla ilgili nakledilen rivayetlerin üslubundan hareketle Ebu'l-Hattab'ın ameli konulardaki bu görüşlerini İmam Cafer'in topluluğundan uzaklaştırılmasından önce ileri sürdüğünü söyleyebiliriz. Nitekim Cafer es-Sadık'ın sözlerinde Ebu'l-Hattab'ın ileri sürdüğü bu görüşler reddedilmekle birlikte herhangi bir lanetleme, tahkir ifadeleri bulunmamaktadır. Muhtemeldir ki bu iki konu İmam Cafer'in "Muhakkak ki ben Ebu'l-Hattab'ı bazı şeylerden men ettim. O ise benden gelen bu yasaklamayı kabul etmedi."⁸² sözünün kapsamı içerisine girmektedir.

3- Ebu'l-Hattab, taraftarlarının muhaliflerine karşı yalan şahitlikte bulunmasını uygun görmüştür.⁸³

4- *Tehzibü'l-Ahkam'da* bildirildiğine göre Ebu'l-Hattab Şaban ayında oruç tutmanın farz olduğunu iddia ediyor ve bu ayda orucu bilerek bozmanın tıpkı Ramazanda orucunu bilerek bozmak gibi keffaret gerektirdiğini ileri sürüyordu.⁸⁴

İtikadi konulardaki görüşleri

1- İmametini, Cafer es-Sadık'a gelinceye kadar Ali oğullarında olduğu düşüncesi.⁸⁵

2- Cafer es-Sadık'ın gaybı bildiği görüşü.⁸⁶ Esasen bu görüş İmam Cafer hakkındaki uluhiyet iddiasının ilk adımı olarak kabul edilebilir. Konuyla ilgili rivayetler incelendiğinde⁸⁷, Ebu'l-Hattab'ın bu görüşleri ileri sürdüğü dönemde İmam Ca-

⁸⁰ Ebu'l-Hattab'ın bu görüşleri yalnızca Keşşi tarafından nakledilmektedir. Bu hususla ilgili rivayetler şunlardır: 1- Ebu Abdillah, Ebu'l-Hattab'a yazdığı bir mektupta şöyle dedi: "Senin zina, içki, namaz, oruç ve çirkin işlerin kişilere dalalet ettiğini ileri sürdüğün bana ulaştı. O senin dediğin gibi değildir. Ben Hakk'ın aslıyım, furuu ise Allah'a itaattir. Düşmanlarımız ise şerrin aslıdır. Onların furuu ise çirkin ve kötü işlerlerdir. Bilmeyen kimseye nasıl itaat edilir, itaat edilmeyen kimse nasıl bilir." Tusi, *İhtiyaru Marifeti'r-Rical*, s.577-578. 2- "Ebu Abdillah'a denildi ki: Sizin içki, kumar, fal okları ve dikili taşların kişilere dalalet ettiğiniz söylediğiniz rivayet edilmektedir. Dedi ki: Allah yarattıklarına bilmedikleri şeylerle hitab etmez." Tusi, *İhtiyaru Marifeti'r-Rical*, s. 578.

⁸¹ Bk. Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/170.

⁸² Tusi, *İhtiyaru Marifeti'r-Rical*, s. 583.

⁸³ Bk. Bağdadi, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, s. 218; İsfarayini, *et-Tabsir fi'd-Din ve Temyizi'l-Fırkati'n-Naciye ani'l-Firaki'l-Halikin*, s. 106; Zerkeşi, Ebu Abdillah Bedruddin Muhammed b. Abdillah b. Bahadır, *Bahru'l-Muhit fi Usuli'l-Fıkh*, Kahire 1994, 6/144.

⁸⁴ Bk. Tusi, *Tehzibu'l-Ahkam*, 4/309.

⁸⁵ Bk. Bağdadi, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, s. 218; İsfarayini, *et-Tabsir fi'd-Din ve Temyizi'l-Fırkati'n-Naciye ani'l-Firaki'l-Halikin*, s. 106.

⁸⁶ Bk. Tusi, *İhtiyaru Marifeti'r-Rical*, s. 579-581.

⁸⁷ "Ebu Abdillah bana dedi ki: Ebu'l-Hattab'tan herhangi bir şey işittin mi? Onu şöyle derken işittim: Sen (elini) onun göğsüne koymuş ve ona demişsin ki: Şunu iyi bil ve unutma... Onun benim gaybı bildiğimi söylediğimle ilgili sözüne gelince: Kendisinden başka ilah olmayan Allah'a yemin ederim ki ben gaybı bilmem. Eğer ona bu yönde bir şey söylemişsem ölülerimiz hususunda Allah beni mükâfatlandırmasın, benim hayatta olanlara hayır dua etmemi nasip etmesin... Abdullah b. el-Hasan ile ikimizin olan bir araziyi paylaştım. Ona düz, sulak bir arazi bana ise taşlıklı bir arazi düştü. Eğer

fer'in topluluğu içerisinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Cafer es-Sadık, Ebu'l-Hattab tarafından kendisine nispetle söylenen bu iddiayı verdiği örneklerle red-detmekle birlikte onun hakkında sert ifadeler kullanmamıştır.

3- Ebu'l-Hattab, Cafer es-Sadık'ın kendisini ölümünden sonra naibi ve vasisi kıldığını ileri sürmüştür.⁸⁸ Kummi ve Nevbahti bu rivayeti nakletmekle birlikte Ebu'l-Hattab'ın bu iddiasını, ılımlı Şii gelenekte vasiliğin yalnızca Ali soyundan devam ettiği yönündeki inançla nasıl bağdaştırdığına dair herhangi bir bilgi vermemektedirler. Muhtemeldir ki Ebu'l-Hattab bu görüşünü de Muğiriyye ve Mansuriyye gibi liderlerinin vasiliğini iddia eden gulat fırkalarından almıştır.⁸⁹

4. Ebu'l-Hattab, kendisinin Cafer b. Muhammed olduğunu ve istediği surette görüldüğünü iddia etmiştir. Kummi'nin naklettiği rivayete göre bir kişi Cafer b. Muhammed Medine'de iken ona bir soru sorar. Sorusunu cevaplandırdıktan sonra bu kişi Kufe'ye döner. Bu defa, aynı soruyu Ebu'l-Hattab'a sorunca, Ebu'l-Hattab "bu soruları, bana Medine'de sormamış ve ben de cevap vermemiş miydim?" der. Kummi, Ebu'l-Hattab'ın bu görüşü naiblik-vasilik, nübüvvet, risalet, meleklerden biri olması ve Allah'ın yeryüzündeki hücceti olduğu yönündeki iddialarından önce ortaya attığını bildirmektedir.⁹⁰ Dolayısıyla bu iddia Ebu'l-Hattab'ın aşırı görüşlerinin ilki olarak kabul edilebilir. Kummi'nin ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla Ebu'l-Hattab bu görüşünün ardından İmam Cafer es-Sadık tarafından lanetlenerek kendi toplumu içerisinde uzaklaştırılmıştır.⁹¹

5. İmamların Resullüğü ve Natık İmam-Samit İmam görüşü.

Konuyla ilgili olarak Kummi ve Bağdadi birbirlerini tamamlar nitelikte bilgiler vermektedir. Kummi, Ebu'l-Hattab ve taraftarlarının "Sonra biz elçilerimizi ardi ardına gönderdik..."⁹² ayetinden hareketle biri Natık (Konuşan) diğeri Samit (Susan) olmak üzere her dönemde iki resulün olması gerektiği, Hz. Muhammed'in konuşan, Hz. Ali'nin ise susan elçi olduğunu ileri sürdüklerini söylerken⁹³ Bağdadi buna ek olarak Hz. Muhammed'in vefatından sonra Hz. Ali'nin konuşan (natık) olduğunu ve bu durumun Cafer'e gelinceye kadar bütün imamlar için geçerli olduğunu iddia ettiklerini bildirmektedir.⁹⁴

Bu kavram ilk olarak Keysaniyye fırkasından Ebu Amra yandaşları tarafından ileri sürülmüş⁹⁵, ardından da Mansuriyye fırkası mensupları tarafından dillen-

→

ben gaybi bilseydim bana sulak ve düzlük arazi ona da taşlık arazi düşerdi." Tusi, *İhtiyaru Marifeti'r-Rical*, s. 579-581. "Ebu Abdillah'a dedim ki: Onlar (Ebu'l-Hattab ve taraftarları) diyorlar ki: Dedi ki: Ne diyorlar? Dedim ki: Diyorlar ki sen yağmur tanelerini, yıldızların sayısını, ağacın yaprağını, denizde olan şeylerini ölçüsünü, toprak tanelerinin sayısını biliyormuşsun. Elini semaya kaldırdı ve dedi ki: Suphanallah, Suphanallah! Hayır. Bunları ancak Allah bilir." Tusi, *İhtiyaru Marifeti'r-Rical*, s. 588.

⁸⁸ Bk. Nevbahti, *Şii Fırkalar-Kitabü'l-Makalat ve'l-Fırak-Fıraku's-Şia*, s. 38; Kummi, *Kitabü'l-Makalat ve'l-Fırak*, s. 51.

⁸⁹ Bk. Kummi, *Kitabü'l-Makalat ve'l-Fırak*, s. 43-44, 47, 77.

⁹⁰ Bk. Kummi, *Kitabü'l-Makalat ve'l-Fırak*, s. 51.

⁹¹ Bk. Kummi, *Kitabü'l-Makalat ve'l-Fırak*, s. 51.

⁹² Mü'mininun 23/44.

⁹³ Bk. Kummi, *Kitabü'l-Makalat ve'l-Fırak*, s. 51; Eşari, *Makalatü'l-İslamiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s. 10; Bağdadi, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, s. 218.

⁹⁴ Bk. Bağdadi, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, s. 218.

⁹⁵ Bk. Kummi, *Kitabü'l-Makalat ve'l-Fırak*, s. 23.

dirilmiştir.⁹⁶ Her iki fırkanın görüşüne göre Natık imam gaybete girdiğinde imamet Samit imama geçer ve bu imam, Natık gaybetten dönene kadar sessizliğini korur. Bu noktada, Bağdadi'nin ifadelerinden hareketle Ebu'l-Hattab'ın Samit İmam-Natık İmam teorisine yeni bir boyut kattığını söyleyebiliriz. Nitekim Ebu Amra taraftarları ile Mansuriyye'nin görüşünde Natık'tan sonra Samit imamın Natık olduğuna dair herhangi bir düşünce bulunmamaktadır.

6. Ebu'l-Hattab'ın, kendisinin İmam, Nebi ve Resul olduğu iddiası.⁹⁷ Eşari, İmamiyye içerisinde, Haşimoğullarından Ali'nin nass ile tayin edildiğini kabul eden ve kendilerinin imam olduğu iddiasında bulunan altı kişiden birinin Ebu'l-Hattab olduğunu bildirmektedir.⁹⁸ Bu düşünce esasen Samit İmam-Natık İmam görüşünün bir devamı niteliğindedir. Ebu'l-Hattab, Muhammed Bakır'ın vefatından sonra Cafer es-Sadık'ın Natık İmam, kendisinin ise Samit İmam olduğunu ileri sürmüştür. Samit-Natık imam teorisinde imamların Resul, Nebi olduğu göz önüne alındığında Ebu'l-Hattab'ın Samit imam konumuyla aynı zamanda Resul ve Nebilik makamını da deruhte ettiği anlaşılmaktadır.

7- İmamların uluhiyeti iddiası. Gerek Şii gerekse Sünni kaynaklarda üzerinde ittifak edilen konulardan birisi de Ebu'l-Hattab'ın imamların uluhiyetini iddia etmesidir. Ona göre imamlar önce peygamber sonra ilahtırlar. Dolayısıyla Cafer es-Sadık ve babaları ilahtır ve onlar Allah'ın oğulları ve sevdikleridirler. Ebu'l-Hattab'a göre ilahlık nübüvvetteki bir nurdur, nübüvvet de imametteki bir nurdur. Alem bu eserlerden ve nurlardan hali kalamaz. Cafer es-Sadık zamanının ilahıdır⁹⁹ ve o insanların görüp hissettiği bir varlık değil, bu aleme beden giysisi içerisinde inen ve kendisini insanlara bu şekilde gösteren bir Tanrı'dır.¹⁰⁰

Kummi, Ebu'l-Hattab'ın Hz. Muhammed ve Hz. Ali'yi ilahlaştırdığını açıkça bildirmektedir. Ancak onun diğer imaları ilahlaştırdığına dair net bir ifade kullanmamış, yalnızca İmam Cafer'i ilahlaştırdığını ima eden bir rivayet nakletmekle yetinmiştir.¹⁰¹ Bağdadi, Cafer es-Sadık'ın Ebu'l-Hattab'ı lanetleyerek topluluğundan uzaklaştırma hadisesinin bu iddiadan sonra gerçekleştiğini bildirmektedir.¹⁰²

⁹⁶ Bk. Kummi, *Kitabü'l-Makalat ve'l-Fırak*, s. 48.

⁹⁷ Bk. Kummi, *Kitabü'l-Makalat ve'l-Fırak*, s. 51, 81; Nevbahti, *Şii Fırkalar-Kitabü'l-Makalat ve'l-Fırak-Fıraku'ş-Şia*, s. 59; Eşari, *Makalatü'l-İslamiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s. 10.

⁹⁸ Bk. Eşari, *Makalatü'l-İslamiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s. 13.

⁹⁹ Bk. Nu'mân b. Muhammed, *Deaimü'l-İslam*, 1/49, 50.

¹⁰⁰ Bk. Bağdadi, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, s. 218; İsfarayini, *et-Tabsir fi'd-Din ve Temyizi'l-Fırkati'n-Naciye ani'l-Fıraki'l-Halikin*, s. 106; Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/210; Semani, Ebu Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur et-Temimi, *el-Ensab*, thk. Abdullah Ömer el-Barudi, Beyrut 1988, 2/381.

¹⁰¹ Bk. Kummi, *Kitabü'l-Makalat ve'l-Fırak*, s. 51. Kummi'nin, Ebu'l-Hattab'ın İmam Cafer'i ilahlaştırdığını ima eden rivayet şudur: "Ebu'l-Hattab'ın şöyle söylediği rivayet edilmiştir: Ben Ebu Abdillah'ı bir taş üzerinde otururken gördüm ve ondan yüce ve heybetli zatını bana göstermesini istedim. O, şöyle dedi: Yoksa bana inanmadın mı? Evet, inandım, fakat kalbimin emin olmasını istiyorum. Bunun üzerine ellerini yere yayar yamaz bütün gökler, yeryüzü ve yaratıklar onun avucunun içindeydi Daha sonra dedi ki, ben Haceru'l-Esved'in köşesindeyim. Bunun üzerine Ka'be onun parmakları üzerinde havaya kalkmış, etrafındakiler maymun ve domuz şekline girmiş ve Ka'be'nin yeri de siyah katranla dolu küçük bir göle dönüşmüştü. Bir süre sonra onu eski haline döndürdü ve dedi ki, bu şeytanın merkezi ve İblis'in sığınağıdır." Kummi, *Kitabü'l-Makalat ve'l-Fırak*, s. 55.

¹⁰² Bk. Bağdadi, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, s. 218.

8- Ebu'l-Hattab, Cafer es-Sadık'ın kendisine İsm-i Azam'ı öğrettiğini iddia etmiştir.¹⁰³ Kaynaklarda Ebu'l-Hattab'ın İsm-i Azam konusundaki görüşüyle ilgili detaylı bilgiler verilmemektedir. Kummi ve Nevbahti "Ebu'l Hattab, Ebu Abdullah Cafer b. Muhammed'in kendisini, ölümünden sonra naibi ve vasisi kıldığını, Allah'ın "İsm-i Azam"ını kendisine öğrettiğini iddia etmiştir." diyerek İsm-i Azam konusunu vasilikle ilişkilendirmek istemiş gibi görünmektedir. Ancak bu görüşün ilk olarak Beyan b. Seman¹⁰⁴ ve Muğire b. Said el-İcli¹⁰⁵ tarafından ileri sürüldüğü göz önüne alındığında Ebu'l-Hattab'ın bu iddiasını her iki fırka liderinin görüşleri doğrultusunda temellendirmesi muhtemel görünmektedir. Gerek Muğire ve gerekse Beyan, İsm-i Azam'ı bilmekle ölüleri diriltmek, Zühre yıldızına hükmetmek, askerleri hezimete uğratmak gibi tanrısal güçlere sahip olduklarını ileri sürmüşlerdir. Bu noktadan hareketle İsm-i Azam'ı bildiğini iddia eden Ebu'l-Hattab'ın, esasen bu görüşlere yabancı olmayan Kufe halkından daha fazla yandaş edinmek, taraftarlarını cesaretlendirmek ve kendisine karşı olanlara gözdağı vermek gayelerine matuf olarak vasilikten öte bir takım tanrısal güçlere sahip olduğunu vurgulamak istediğini söyleyebiliriz.

9- Beda düşüncesi. Ebu'l-Hattab'ın beda düşüncesine sahip olduğuyla ilgili bilgi veren klasik kaynakların sayısı oldukça sınırlıdır. Bu yöndeki en detaylı bilgiler Kummi ve Nevbahti'nin eserlerinde mevcuttur. Her iki yazara göre Ebu'l-Hattab bu görüşünü İsa b. Musa ile yaptıkları çatışma esnasında ortaya atmıştır. Nakledilen bilgilere göre Ebu'l-Hattab az sayıdaki yandaşıyla birlikte İsa b. Musa'ya teslim olmayı reddeder. Taraftarlarına yaptığı konuşmada "Onlarla savaşın; sizin kamışlarınız onlara karşı mızrak ve kılıç vazifesi görür; onların mızrakları, kılıçları ve silahları size zarar vermez, sizi yaralamaz." der ve taraftarlarını onar kişilik guruplar halinde savaş meydanına sürer. Ancak giden üç guruptaki otuz kişi öldürülünce yanındakiler "Ey Efendimiz! Düşmanlarımızın bize ne yaptığını görüyorsun; elimizdeki kamışların onlara tesir etmediğini ve hiçbir şey yapmadığını görüyorsun. Onların silahları bizde gereken tahribatı yaptı ve bizden gördüğün bu adamları öldürdü." derler. Kummi ve Nevbahti, yandaşlarının bu sözlerine Ebu'l-Hattab'ın verdiği cevapla ilgili olarak Sünnilerin "Sizin hakkınızda, Allah fikir değiştirdiyse (beda), bunda benim suçum nedir?" şeklinde; Şiiilerin ise "Ey Cemaat! Siz belaya

¹⁰³ Bk. Kummi, *Kitabü'l-Makalat ve'l-Fırak*, s. 51; Nevbahti, *Şii Fırkalar-Kitabü'l-Makalat ve'l-Fırak-Fıraku's-Şia*, s. 38.

¹⁰⁴ Beyan b. Seman, İsm-i A'zam'ı bildiğini, onunla askerleri hezimete uğrattığını ve Zühre (Venüs) yıldızını çağırdığını onun da bu çağrıya cevap verdiğini iddia ediyordu. Eşari, *Makalatü'l-İslamiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s. 5; Bağdadi, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, s. 208; İsfarayini, *et-Tabzir fi'd-Din ve Temyizi'l-Fırakati'n-Naciye ani'l-Fıraki'l-Halikin*, s.104.

¹⁰⁵ Muğire b. Said el-İcli'nin yaratılış teorisinde İsm-i A'zam'a önemli bir yer verilmiştir. Ona göre Tanrı tek bir haldeyken varlıkları yaratmayı diledi ve İsm-i A'zam'ı ile konuştu. İsm-i A'zam uçtu ve başınım üzerine taç oldu. Yine Muğire, taraftarlarına en-Nefsü'z-Zekiyye'nin beklenen Mehdi olduğunu, onun geri döneceğini, geldiği zaman Cebrail ve Mikail'in rükn ile makam arasında ona biat edeceklerini, onun için on yedi adam yaratılacağını, her bir adama İsm-i A'zam'ın harflerinden birinin verileceğini ve bunların orduları hezimete uğratarak yeryüzüne hâkim olacağını bildirmişti. Muğire yaratılış teolojisindeki bu İsm-i A'zam'ı kendisinin bildiğini ve onun gücüyle ölüleri dirilttiğini, orduları hezimete uğrattığını iddia etmiştir. Bk. Eşari, *Makalatü'l-İslamiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s. 7-9; Bağdadi, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, s. 210; İsfarayini, *et-Tabzir fi'd-Din ve Temyizi'l-Fırakati'n-Naciye ani'l-Fıraki'l-Halikin*, s. 105; Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/208.

maruz kaldınız, imtihana tabi tutulduunuz ve öldürülmenize izin verildi...” şeklinde rivayette bulduklarını bildirmektedir.¹⁰⁶

Kummi ve Nevbahti Sünni ravilerle ilgili herhangi bir isim zikretmemişlerdir. Ancak İbn Asakir'in Ebu Bekr b. Ayyaş'a dayandırdığı bir rivayette, Ebu'l-Hattab'ın taraftarlarına “Allah sizin şehit olmanız hususunda fikir değiştirdi (beda)” şeklinde cevap verdiğini naklederek Kummi ve Nevbahti'yi desteklemektedir.¹⁰⁷ İbnü'l-Esir ise benzer bir rivayeti naklederek Ebu'l-Hattab'ın “Allah böyle istediye ben ne yapabilirim?”¹⁰⁸ şeklinde cevap verdiğini bildirir.

Ebu'l-Hattab'ın beda düşüncesine sahip olduğuyla ilgili bilgi veren klasik kaynak sayısının oldukça sınırlı olması, onun böyle bir fikri gerçekten ileri sürüp sürmediğiyle ilgili şüphelere neden olmaktadır. Ancak Ebu'l-Hattab'ın ileri sürdüğü görüşlerin kendisinden önce ortaya çıkan Şii gulatın fikirlerinin devamı niteliğinde olması, bu düşünceyi de kendisinden önceki aşırı Şii fırkaların görüşlerinden mülhem olarak dillendirmiş olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir. Nitekim beda fikrinin ilk olarak Muhtar es-Sakafi tarafından ileri sürüldüğü ve Keysaniyye fırkalarının ortak görüşlerinden biri olduğu yönünde İslam Mezhepleri Tarihi klasik kaynaklarında yer alan bilgiler¹⁰⁹, Kufe halkının bu düşünceye yabancı olmadığını, bu durumun farkında olan Ebu'l-Hattab'ın içine düştüğü olumsuz durumdan kurtulmak için aynı argümanı kullanmasını muhtemel kılmaktadır. Nitekim Ebu'l-Hattab'ın taraftarlarına kamışlarının kılıç, mızrak vb. silah işlevini göreceğini vurgulaması, kamışları aynı mahiyette kullanan ve bu sebeple Haşebiyye¹¹⁰ olarak da isimlendirilen Keysaniyye fırkalarının görüşlerinden ve uygulamalarından ne denli etkilendiğini de göstermektedir.

İsmaili dai ve yazar Ebu Hatim er-Razi'nin *Kitabü'z-Zine*'sinde yer alan açıklamalar Ebu'l-Hattab'ın beda düşüncesini, İmam Cafer'in oğlu İsmail'in kendisinden önce ölmesi üzerine söylediği “Allah İsmail'in imameti ile ilgili olarak bana bildirdiği sözden döndü (beda)”¹¹¹ cümlesinden esinlenerek dillendirdiği görüşünü muhtemel kılmaktadır. Ebu Hatim er-Razi'nin bildirdiğine göre Ebu'l-Hattab, Cafer es-Sadık hayatta iken İsmail b. Cafer'in imametini kabul etmiş, İsmail öldüğü zaman Cafer'in imam olduğu fikrine geri dönmüştür.¹¹²

10- Ebu'l-Hattab'ın uluhiyyetini ilan etmesi.¹¹³ Bağdadi bu iddianın Ebu'l-Hattab'ın Cafer es-Sadık'ın uluhiyyetini iddia etmesi ve bu sebeple imam tarafından

¹⁰⁶ Bk. Kummi, *Kitabü'l-Makalat ve'l-Fırak*, s. 81-82; Nevbahti, *Şii Fırkalar-Kitabü'l-Makalat ve'l-Fırak-Fıraku's-Şia*, s. 59-60.

¹⁰⁷ Bk. İbn Asakir, *Tarihu Medineti Dimeşk*, 48/14.

¹⁰⁸ Bk. İbnü'l-Esir, Ebu'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed Abdilkerim eş-Şeybânî, *el-Kâmil fi't-Tarih*, thk. Muhammed Yusuf er-Rikak, Beyrut 1987, 6/448-449.

¹⁰⁹ Bk. Bağdadi, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, s. 46; İsfarayini, *et-Tabsir fi'd-Din ve Temyizi'l-Fırkati'n-Naciye ani'l-Fıraki'l-Halikin*, s. 26-27; Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/171-172.

¹¹⁰ Bk. Tucker, a.g.m., 5/225; Öz, Mustafa, a.g.md., 16/402-403; Arendonk, a.g.md., 5-1/347-348.

¹¹¹ Kummi, *Kitabü'l-Makalat ve'l-Fırak*, s. 78; Nevbahti, *Şii Fırkalar-Kitabü'l-Makalat ve'l-Fırak-Fıraku's-Şia*, s. 55.

¹¹² Bk. Ebu Hatim er-Razi, *Kitabü'z-Zine fi'l-Kelimi'l-İslamiyyeti'l-Arabiiyye*, s. 289.

¹¹³ Bk. Bağdadi, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, s. 218; İsfarayini, *et-Tabsir fi'd-Din ve Temyizi'l-Fırkati'n-Naciye ani'l-Fıraki'l-Halikin*, s. 106; Semani, *el-Ensab*, 2/381.

topluluktan uzaklaştırılmasından sonra ileri sürüldüğünü bildirmektedir.¹¹⁴ Fahrüddin er-Razi ise Ebu'l-Hattab ve taraftarlarının kendisine dönerek ibadet etiklerini duyan Cafer es-Sadık'ın bu hususta Ebu'l-Hattab'ı uyardığını, bunun neticesinde onun ilahın Cafer'den ayrılarak kendisine hulul ettiği iddiasını ortaya attığını ve ardından da öldürüldüğünü nakleder.¹¹⁵

Bu düşünce esasen Ebu'l-Hattab'ın ileri sürdüğü kendisinin Cafer es-Sadık'ın vasisi olduğu, İsm-i Azam'ı bildiği ve imamların uluhiyeti iddialarıyla birlikte düşünülüşünde ulaşılabilecek bir sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak aynı iddia Ebu'l-Hattab'ın Cafer es-Sadık'ın fanatik bir taraftarı olduğu gerçeği; onun, babası tarafından imam ilan edilen İsmail b. Cafer ile olan samimiyeti; ılımlı Şii gelenekte mevcut olan İmamet'in Ali oğullarına ait olduğu inancı ve buna paralel olarak Ebu'l-Hattab'ın İmamet'in Cafer es-Sadık'a gelinceye kadar Ali oğullarında olduğu düşüncesi; Keşşî'nin bu yönde herhangi bir bilgi nakletmemesi ve onun İsa b. Musa ile yapılan savaşın hemen öncesinde insanları Cafer'in ulûhiyetine davet ettiğine yönelik rivayetle açık bir çelişki arz etmektedir.

İtikadi sistemlerinde Ebu'l-Hattab'a kutsiyet atfeden Nusayri müellifler, onun uluhiyet iddiasını kendi inanç sistemleri doğrultusunda açıklamışlardır. Nusayri kuramcıları eserlerinde Ebu'l-Hattab'ın Kufe Camiinde gerçekleştirdiği nida da uluhiyetini açıkladığını kabul etmektedirler. Buna göre Ebu'l-Hattab'ın nidası şu şekildedir: “Ben ezeliyetle (başlangıcı olmayan sonsuzluk) bilinen, ilahiyet (Tanrı'ya aidiyet) ile ilahlaştırılan Allah'ım. Söylemediğim şeyleri bana nispet eden kimse ezel, kadim, ulu ve yüce olan Cafer'in tevhidinden uzaklaşmıştır.”¹¹⁶ Taberani, Hasibi'nin bu nidaya yaptığı yorumu şu şekilde nakleder: “Muhammed b. Ali el-Cilli şöyle dedi: Şeyhimiz Hasibi'ye efendimiz Ebu'l-Hattab'ın bu sözleriyle muradının ne olduğunu sordum. Bana dedi ki: Hak konuştu, doğruyu bildirdi. Ebu'l-Hattab Nida'da¹¹⁷ ilanda bulunduğu zaman el-İsm onda zuhur etmişti. Çünkü o, Bablıktaki Siyaka¹¹⁸ düzenine göre el-İsm'in kendisinde zuhur ettiği Bab idi... “Ben Allah'ım” sözüyle el-İsm'i kastetmiştir. Onun söylediği sözün anlamı şudur: “İlahiyet (Tanrı'ya aidiyet) ile ilahlaştırılan”: O'nun Mana'sı ilahlaştırılmıştır. Yani onun üzerinde bir ilah vardır. “Ezeliyetle (başlangıcı olmayan sonsuzluk) bilinen”: Onunla Mana arasındaki tek fark kendisinin ezeli, Mana'nın ise Ezel olmasıdır. O bu sözünü ilahlık iddiasını kendisinden başkasına devretmiştir. Bunun hemen ardından söylediği “Söylemediğim şeyleri bana nispet eden kimse ezel, kadim, ulu ve yüce olan Cafer'in tevhidinden uzaklaşmıştır” cümlesi “Benim ilah olduğumu iddia

¹¹⁴ Bk. Bağdadi, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, s. 218.

¹¹⁵ Bk. Razi, Fahrüddin, *l'tikadatü Fıraki'l-Müslimin ve'l-Müşrikin*, nşr. Ali Sami en-Neşşar, Kahire 1938, s. 58.

¹¹⁶ Cilli, “Risaletü'l-Endiyye”, 2/330.

¹¹⁷ Nusayri akidesinde nida: “Bir İmam'ın tanrısallığının aleni bir deklarasyonu” anlamına gelir. Bk. Friedman, Yaron, *The Nusayri-Alawis: An Introduction to the Religion, History and Identity of the Leading Minority in Syria*, Brill 2010, s. 13.

¹¹⁸ Siyaka: Nusayri akidesinde Tanrısallık Üçlüden (Mana-İsim-Bab) her birinin daha üst mertebeden alt mertebeye geçmesi anlamına gelir. Bu inanca göre Tanrısallık üçlü insanlık tarihinde döngüsel bir sıralamayla ortaya çıkar ki bu döngülerin her birinde Tanrısallık görünüşleri sabit bir şablona göre rollerini değiştirir. Bk. Friedman, *The Nusayri-Alawis: An Introduction to the Religion*, s. 80.

eden kimse ezel, kadim, ulu ve yüce olan Cafer'in tevhidinden uzaklaşmıştır" anlamına gelir. Çünkü o dönemde Cafer Ezel ve Kadim olan Mana idi."¹¹⁹

Mufaddal b. Ömer el-Cufi'ye nispet edilen *el-Heft ve'l-Ezille'*de yer alan ifadelerde Ebu'l-Hattab, Cebrail olduğunu iddia etmektedir. Rivayete göre o, Tanrı'nın tecellileri olan Ademü'l-Evvel, Nuh, Danyel, Musa, İsa, İbrahim ve Muhammed (s.a.v) döneminde farklı isim ve suretlere bürünerek onlarla birlikte olmuş ve emirlerini yerine getirmiştir. Şimdi kendisinin Ebu'l-Hattab, Ebu't-Tayyibat olduğunu, her asır ve zamanda farklı suretlerde ve farklı isimlerde her bir imamın emrinde olduğunu; gelecekte de el-Kaim'in emrinde zalimleri darmadağın edeceğini, el-Kaim kendisine ne emrederse ona itaat edeceğini; yine kendisinin Rabb'inin (el-Kaim'in) emriyle diriltlen, öldüren ve rızıklandıran olduğunu ileri sürmektedir. Aynı rivayette Tanrısal özellikler atfettiği Hz. Hüseyin ile Kerbela'da bulunduğundan, şehit olmadan evvel onun emriyle Ubeydullah b. Ziyad'ın komutanı Amr b. Sa'd'ı da insan suretine girmiş Cebrail olarak tokatladığından bahsetmektedir.¹²⁰

İlk etapta Taberani'nin sözleri ile el-Cufi'nin ifadeleri birbirleri ile çelişiyor gibi görünse de Nusayri âlimin aynı risalenin ilerleyen bölümlerinde yer alan ifadeleri bu durumu açıklığa kavuşturmaktadır. Taberani'ye göre, Hz. Âdem döneminde Mana Habil, İsm Âdem suretinde zuhur etmişken Bab Cebrail olarak nurani surette konum edinmiştir.¹²¹ Buradan hareketle Taberani'nin bir önceki açıklamalarında yer alan "Ebu'l-Hattab Nida'da ilanda bulunduğu zaman el-İsm onda zuhur etmişti. Çünkü o, Bablıktaki Siyaka¹²² düzenine göre el-İsm'in kendisinde zuhur ettiği Bab idi." cümlesi ile Cufi'nin ifadeleri bir arada değerlendirildiğinde; Ebu'l-Hattab'ın nida öncesinde, bir diğer ifadeyle Bablıktaki Siyaka gereği el-İsm'in kendisinde zuhurundan önce Cebrail'in mer'i sureti olarak Bablık vazifesini yerine getirdiği sonucuna ulaşılmaktadır. Nusayri müelliflerin bu açıklamaları esasen başta belirttiğimiz çelişkileri giderir niteliktedir. Buna göre Cafer es-Sadık Tanrı'nın hulul ettiği birincil insani suret iken Ebu'l-Hattab Tanrı'nın hulul ettiği önce üçüncül sonra ikincil insani suret olmaktadır.

Klasik kaynaklarda nakledilen bu bilgilerden hareketle Ebu'l-Hattab'ın ileri sürdüğü görüşlerin Keysaniyye, Muğiriyye ve Mansuriyye gibi kendisinden önce Kufe merkezli ortaya çıkan gulat hareketlerinin bıraktığı akidevi miras üzerine bina edildiğini söyleyebiliriz.

Ebu'l-Hattab'dan Sonra Hattabiyye Fırkası

Bütün sosyal ve dini topluluklarda olduğu üzere Hattabiyye fırkası da süreç içerisinde alt kollara ayrılmıştır. Gerek Şii gerekse Sünni klasik kaynakların tamamı Hattabiyye fırkasının farklı kollara ayrıldığı hususunda ittifak etmekle birlikte bu

¹¹⁹ Taberani, "er-Risaletü'l-Mürşide", *Silsiletü't-Türasi Alevi*, 3/168.

¹²⁰ Bk. Cufi, Mufaddal b. Ömer, *el-Heft ve'l-Ezille'*, thk. Arif Tamir, Beyrut 1981, s. 105-107.

¹²¹ Bk. Taberani, "er-Risaletü'l-Mürşide", *Silsiletü't-Türasi Alevi*, 3/178.

¹²² Siyaka: Nusayri akidesinde Tanrısal Üçlüden (Mana-İsim-Bab) her birinin daha üst mertebeden alt mertebeye geçmesi anlamına gelir. Bu inanca göre Tanrısal üçlü insanlık tarihinde döngüsel bir sıralamayla ortaya çıkar ki bu döngülerin her birinde Tanrısal görünümüne sabit bir şablona göre rollerini değiştirir. Bk. Friedman, *The Nusayri-Alawis: An Introduction to the Religion*, s. 80.

ayrılığın ne zaman meydana geldiği ve alt kolların sayısı hakkında farklı rivayetler bulunmaktadır.

Kummi, Ebu'l-Hattab taraftarlarının, İmam Cafer'in Ebu'l-Hattab'a lanet ettiğini, ondan ve taraftarlarından uzaklaştığını haber alınca ayrılığa düştüklerini bildirmektedir.¹²³ Bağdadi ve İbn Ebi'd-Dem el-Hamevi ise fırkanın Ebu'l-Hattab'ın öldürülmesinden sonra alt kollara ayrıldığını nakletmektedir.¹²⁴

Fırkanın ayrıldığı alt kolların sayısı ve isimleri hakkında klasik kaynaklarda verilen bilgilerde farklılıklar mevcuttur. Ebu Hatim er-Razi iki¹²⁵, Kummi birinin adını vermeksizin dört¹²⁶, Eşari dört¹²⁷, Bağdadi beş¹²⁸, İsfarayini beş¹²⁹, Şehristani dört¹³⁰ alt kol hakkında açıklamalarda bulunmaktadırlar. Konuyla ilgili en farklı rivayet Makrizi tarafından nakledilmektedir. Fırkanın alt kollarının sayısının elli olduğunu bildiren yazar bunlardan yalnızca dördü hakkında bilgi vermektedir.¹³¹ Kummi'nin verdiği bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Beziğiyye ve Muammeriyye Ebu'l-Hattab'ın öldürülmesinden önce ortaya çıkmıştır.¹³²

İncelediğimiz kaynakların tamamında Muammeriyye ve Beziğiyye Hattabiyye'nin alt kolları olarak zikredilmektedir. Ebu Hatim er-Razi ve Kummi dışındaki diğer yazarlar ilk ikisine ek olarak Umeyriyye ve Mufaddaliyye hakkında açıklamalarda bulunmuşlardır. İsfarayini ve Bağdadi ise bu dördüne el-Hattabiyyetü'l-Mutlaka'yı ekler. Kummi ve Nevbahti ise ilk iki fırkaya Seriiyye ve ismini vermediği bir diğer fırkayı da ekleyerek bunların Hattabiyye'den olduklarını açıklamaktadır.

Beziğiyye: İsfarayini bu fırkayı Rabiiyye olarak isimlendirmiştir.¹³³ Bu farklı isimlendirmenin kaynağı Kufeli dokumacılarından biri olan ve Cafer es-Sadık hayatta iken öldürülen¹³⁴ liderleri Beziğ b. Musa el-Haik'in Ebu Rabi künyesidir.¹³⁵ Kaynaklarda verilen bilgilerde Beziğ'in daha Ebu'l-Hattab hayatta iken fırkadan ayrılan ilk isimlerden biri olduğu görülmektedir. Beziğ, Allah'ın Musa ve Harun'u birlikte gönderdiği gibi, Cafer b. Muhammed'in de Nebi ve Resul olarak Beziğ'i Ebu'l-

¹²³ Bk. Kummi, *Kitabü'l-Makalat ve'l-Fırak*, s. 51.

¹²⁴ Bk. Bağdadi, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, s. 218; İbn Ebi'd-Dem el-Hamevi, Şihabu'd-Din Ebu İshak İbrahim b. Abdillâh el-Hemedani el-Hamevi eş-Şafii, (1244) *Usulu'n-Nihal ve Kitab el-Fıraki'l-İslamiyye*, thk. Seyit Bahcivan, Konya 2007, s. 143.

¹²⁵ Bk. Ebu Hatim er-Razi, *Kitabü'z-Zine fi'l-Kelimi'l-İslamiyyeti'l-Arabiyye*, s. 306.

¹²⁶ Bk. Kummi, *Kitabü'l-Makalat ve'l-Fırak*, s. 51-54.

¹²⁷ Bk. Eşari, *Makalatü'l-İslamiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s. 11-14.

¹²⁸ Bk. Bağdadi, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, s. 218-220.

¹²⁹ Bk. İsfarayini, *et-Tabsir fi'd-Din ve Temyizi'l-Fırakati'n-Naciye ani'l-Fıraki'l-Halikin*, s. 106-107.

¹³⁰ Bk. Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/211-212.

¹³¹ Bk. Makrizi, *el-Mevaiz ve'l-İtibar bi-Zikri'l-Hıtat ve'l-Asar el-Maruf bi-Hıtat'l-Makrizi*, 3/410.

¹³² Bk. Kummi, *Kitabü'l-Makalat ve'l-Fırak*, s. 52, 53.

¹³³ Bk. İsfarayini, *et-Tabsir fi'd-Din ve Temyizi'l-Fırakati'n-Naciye ani'l-Fıraki'l-Halikin*, s. 106.

¹³⁴ Bk. Tusi, *İhtiyaru Marifeti'r-Rical*, s. 593-594.

¹³⁵ Beziğ b. Musa ve fırkanın diğer isimlendirmeleriyle ilgili detaylı bilgiler için Bk. Kummi/Nevbahti, *Şii Fırkalar-Kitabü'l-Makalat ve'l-Fırak-Fıraku's-Şia*, s. 150-151 (253. Dipnot); Eşari, *Makalatü'l-İslamiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s. 12; Meşkur, Cevad, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, çev. M. Mahfuz Söylemez vd., Ankara 2011, s. 87-88.

Hattab'la birlikte görevlendirdiğini iddia etmiştir. Bu görüşü sebebiyle hem Ebu'l-Hattab hem de taraftarları Beziğ'den teberri etmişlerdir.¹³⁶

Beziğiyye fırkası Cafer es-Sadık'ın Tanrı'nın insanlar arasında zuhur ettiği bir suret olduğunu ileri sürmüştür. Al-i İmran 145, Maide 111, Nahl 68 ve Yunus 100 ayetlerine dayanarak Allah'ın her mümine vahyettiğini, kalplerine doğan her şeyin vahiy olduğunu iddia etmiştir. Kendi aralarında Cebrail ve Mikail'den üstün olanların bulunduğunu ileri sürmüşlerdir. Kendilerinden hiç kimsenin ölmediğini ancak ibadetini tamamlayanların melekut âlemine yükseldiğini ve ölümlerinin kendilerini, kendilerinin de ölümlerini gördüklerini vurgulamışlardır.¹³⁷

Muammeriyye: Yalnızca Eşari'de verilen bir bilgiye göre fırkanın diğer bir ismi Umumiyye'dir.¹³⁸ Klasik kaynakların tamamı, fırkanın kurucusunun Kufe'de gıda satıcılığı yapan Muammer¹³⁹ isimli biri olduğunda ittifak etmektedir.¹⁴⁰

Muammeriyye, Tanrı'nın vasilerin bedenlerine giren ve onlara hulul eden bir nur olduğunu iddia etmektedir. Bu düşünceden hareketle Tanrısal nurun önce Cafer es-Sadık'ın bedenine hulul ettiğini, daha sonra ondan çıkarak Ebu'l-Hattab'a ardından Ebu'l-Hattab'ın bedeninden çıkarak Mummer'in bedenine intikal ettiğini ve onun Tanrı olduğunu ileri sürmüşlerdir. Muammeriyye, Ebu'l-Hattab ve Beziğiyye'den farklı olarak Tanrısal nurun ayrıldığı imamın beden ve ruhen melege dönüştüğüne¹⁴¹; tenasüh ve buna bağlı olarak cezalandırma ve mükafatlanmanın bu dünyada olacağına ve dünyanın ebediyen varlığını devam ettireceği-

¹³⁶ Bk. Kummi, *Kitabü'l-Makalat ve'l-Fırak*, s. 52.

¹³⁷ Bk. Ebu Hatim er-Razi, *Kitabü'z-Zine fi'l-Kelimatü'l-İslamiyyeti'l-Arabiyye*, s. 306; Kummi, *Kitabü'l-Makalat ve'l-Fırak*, s. 52, 54; Eşari, *Makalatü'l-İslamiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s. 12; Makdisi, el-Mutahhar b. Tâhir (355/967), *Kitâbu'l-Bed' ve't-Târîh*, Kahire ty. V/130; Bağdadi, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, s. 219; İsfarayini, *et-Tabsir fi'd-Din ve Temyizi'l-Fırkatü'n-Naciye ani'l-Fıraki'l-Halikin*, s. 106; Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/211; Bk. Makrizi, *el-Mevaiz ve'l-İtibar bi-Zikri'l-Hitât ve'l-Asar el-Maruf bi-Hitâti'l-Makrizi*, 3/410.

¹³⁸ Bu ismin yazımı ve okunuşu hususunda *Makalatü'l-İslamiyyin*'in farklı neşirlerinde önemli farklılıklar mevcuttur. Eserin Ritter ve Zerzur neşrinde fırkanın ismi Umumiyye olarak kaydedilmişken; Muhyiddin Abdülhamid tarafından yayınlanan neşrinde Yameriyye olarak yazılmıştır. Bununla birlikte Ritter Muammer'in Yamer olma ihtimalinden hareketle fırkanın isminin Yameriyye olabileceğini bildirirken Muhyiddin Abdülhamid dipnotta yaptığı açıklamada bir nüshada fırkanın isminin Yamumiyye olarak geçtiğini bildirmektedir. Bk. Eşari, *Makalatü'l-İslamiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, tsh.. H. Ritter, s. 11; Eşari, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail, *Makalatü'l-İslamiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, thk. Naim Zerzur, Beyrut 2005, 1/29; Eşari, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail, *Makalatü'l-İslamiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, thk. M. Muhyiddin Abdülhamid, Kahire 1950, 1/77. *Makalatü'l-İslamiyyin*'in Türkçe çevirisinde ise bu fırkanın diğer isminin Yağmeriyye olduğu bildirilmektedir. Bk. Eşari, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail, *İlk Dönem İslam Mezhepleri Makalatü'l-İslamiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın, İstanbul 2005, s. 42.

¹³⁹ Muammer'in tam ismi ile ilgili olarak farklı bilgiler nakledilmiştir. Bu şahsın tam ismini Kummi Muammer b. el-Ahmer; Cevad Meşkur Muammer b. Haysem olarak bildirmektedir. Bk. Kummi, *Kitabü'l-Makalat ve'l-Fırak*, s. 53; Meşkur, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, s. 328.

¹⁴⁰ Bk. Ebu Hatim er-Razi, *Kitabü'z-Zine fi'l-Kelimatü'l-İslamiyyeti'l-Arabiyye*, s. 306; Kummi, *Kitabü'l-Makalat ve'l-Fırak*, s. 53; Eşari, *Makalatü'l-İslamiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s. 11; Bağdadi, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, s. 219; İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvai ve'n-Nihal*, 3/120; İsfarayini, *et-Tabsir fi'd-Din ve Temyizi'l-Fırkatü'n-Naciye ani'l-Fıraki'l-Halikin*, s. 106; Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/211.

¹⁴¹ Bk. Kummi, *Kitabü'l-Makalat ve'l-Fırak*, s. 53.

ne; son olarak da ibaha yani haramların helal sayılması ve farzların terk edilmesinin cezalandırmayı gerektirmeyeceğine inanmışlardır.¹⁴²

Umeyriyye: İsfarayini, fırkanın ismini Amraviyye olarak kaydetmiştir.¹⁴³ Bu farklılığın nedeni diğer kaynaklara nazaran İsfarayini'nin fırka kurucusunun ismini farklı nakletmesinden kaynaklanmaktadır. Kaynakların büyük çoğunluğunda fırkanın kurucusu Umeyr b. Beyan el-İcli olarak bildirilmesine rağmen İsfarayini bu kişinin ismini Amr b. Beyan el-İcli olarak rivayet etmektedir. İbn Hazm ise bu ismi Umeyr et-Tebban olarak kaydetmiştir.¹⁴⁴ Şehristani fırkanın diğer adının İcliyye olduğu notunu düşmüştür.¹⁴⁵

Umeyriyye'nin görüşleri Muammeriyye'nin görüşleriyle büyük oranda aynılık göstermektedir. Muammeriyye'den ayrıldıkları tek yön ise kendilerinden olan kimselerin ölmediği görüşünde olanları yalanlayarak herkesin öleceğini, yalnızca kendi imam ve nebilerinin ölmeyeceğini ileri sürmeleridir.¹⁴⁶ Esasen bu düşünce tenasüh akidesinin ve bu inançla bağlantılı olarak mükâfatlandırma ve cezalandırmanın ruh göçü yoluyla bu dünyada olacağı ve dünyanın ebediliğinin reddi anlamına gelmektedir. Dolayısıyla Umeyriyye'nin Muammeriyye'nin bu iddialarını da reddettiği görülmektedir.

Mufaddaliyye: Mufaddal es-Sayrafi'yi imamları olarak kabul eden fırkadır. Şehristani bu zümrenin Ebu'l-Hattab'tan sonra Mufaddal'ı imam kabul ettiklerini bildirmektedir.¹⁴⁷ Buna mukabil Eşari ve Himyeri, Mufaddaliyye'nin Cafer es-Sadık'ın rububuyetini kabul etme bakımından diğer Hattabi fırkalarla aynı düşüncede olduğunu; bu zümreyi diğerlerinden ayıran en önemli farkın İmam Cafer'in Ebu'l-Hattab'tan açıkça teberri etmesi sebebiyle bu fırka mensuplarının da ondan teberri etmesi olduğunu vurgulamaktadırlar.¹⁴⁸ Bu durumda Şehristani'nin ifadeleri, daha önce de belirttiğimiz üzere Mufaddal'ın Ebu'l-Hattab ile birlikte hareket ettiği dönem için geçerli olmalıdır. Buna karşılık Eşari ve Himyeri'nin ifadeleri ise Cafer es-Sadık'ın Ebu'l-Hattab'tan teberri etmesinden sonraki durumu açıklamaktadır. Buna göre daha önceleri Ebu'l-Hattab ile birlikte hareket eden Mufaddal ve yandaşları İmam'ın teberri etmesinden sonra Ebu'l-Hattab'ın imametini reddetmişlerdir. Eşari ve Himyeri'nin ifadelerinden çıkartılabilecek bir diğer sonuç ise Mufaddal ve yandaşlarının Ebu'l-Hattab'ın öldürülmesinden önce ondan ayrıldıklarıdır. Çünkü teberri hadisesi Ebu'l-Hattab'ın öldürülmesinden önce gerçekleşmiştir.

¹⁴² Bk. Ebu Hatim er-Razi, *Kitabü'z-Zine fi'l-Kelimatü'l-İslamiyyeti'l-Arabiyye*, s. 306; Kummi, *Kitabü'l-Makalat ve'l-Fırak*, s. 53; Eşari, *Makalatü'l-İslamiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s. 12; Bağdadi, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, s. 219; İsfarayini, *et-Tabsir fi'd-Din ve Temyizi'l-Fırkatü'n-Naciye ani'l-Fıraki'l-Halikin*, s. 106; Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/211; Makrizi, *el-Mevaiz ve'l-İtibar bi-Zikri'l-Hitat ve'l-Asar el-Maruf bi-Hitati'l-Makrizi*, 3/410.

¹⁴³ Bk. İsfarayini, *et-Tabsir fi'd-Din ve Temyizi'l-Fırkatü'n-Naciye ani'l-Fıraki'l-Halikin*, s. 107.

¹⁴⁴ Bk. İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvai ve'n-Nihal*, 3/120.

¹⁴⁵ Bk. Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/212.

¹⁴⁶ Bk. Eşari, *Makalatü'l-İslamiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s. 12; Bağdadi, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, s. 219; Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/212; Himyeri, *el-Huru'l-Lyn*, s. 167; Makrizi, *el-Mevaiz ve'l-İtibar bi-Zikri'l-Hitat ve'l-Asar el-Maruf bi-Hitati'l-Makrizi*, 3/410.

¹⁴⁷ Bk. Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/212.

¹⁴⁸ Bk. Eşari, *Makalatü'l-İslamiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s. 12; Himyeri, *el-Huru'l-Lyn*, s. 167-168.

Seriyye: Seri el-Aksam'a nispet edilen bu fırka hakkında yegane bilgi kaynağı Kummi'dir. Bunun yanında, her ne kadar fırka ve görüşleriyle ilgili olmasa da Cafer es-Sadık'ın Seri el-Aksam'ı lanetlediğine ve ondan teberii ettiğine dair rivayetler Keşşi tarafından nakledilmiştir.¹⁴⁹

Kummi'nin bildirdiğine göre *Seriyye*, Seri el-Aksam'ın Ebu'l-Hattab gibi Cafer es-Sadık tarafından gönderilmiş bir resul olduğunu iddia etmişlerdir. Fırka mensupları Cafer es-Sadık'ın uluhiyyetini ispat için kurdukları mantık silsilesinde aynı zamanda kendilerinin seçilmiş bir topluluk olduklarını da ispat gayretine girmişlerdir.¹⁵⁰

el-Hattabiyyetü'l-Mutlaka: Ebu'l-Hattab'tan sonra herhangi bir imam gelmediğine inanan, ona ve görüşlerine bağlılıkta ısrar eden topluluktur.¹⁵¹

Kummi eserinde Hattabiyye ile Muhammise arasında ilişki kurarak "Muhammise Ebu'l-Hattab taraftarlarıdır" der.¹⁵² Müellifin verdiği bu bilgiler ilk Hattabi fırkaları için geçerli olmamakla birlikte ilerleyen dönemlerde Hattabiyye mensuplarının Muhammise fırkasıyla ilişki içerisine girdiğine işaret edebilir.¹⁵³

Hattabiyye-İsmailiyye İlişkisi

Klasik kaynakların bazıları Mübarekiyye ve Meymuniyye ile Ebu'l-Hattab ve taraftarları arasında ilişki kurarak Hattabiyye'yi öz İsmaililer olarak taktim etmektedirler. İbn Nedim, Meymuniyye fırkasının Ebu'l-Hattab'ın tabilerinden oluştuğunu bildirmektedir.¹⁵⁴ Hülagu'nun, içlerinde Alamut Kalesi'nin de bulunduğu İran ve civarındaki İsmaili kaleleri ele geçirmesine şahit olan ve Alamut kütüphanelerinden bizzat faydalandığı bildirilen Alaaddin Ata Melik Cüveyni (623-681/1226-1283) İsmailiyye mensuplarının Ebu'l-Hattab el-Esedi'yi Abdullah b. Meymun el-Kaddah ve Hasan Şeyh Abdan'dan sonra en büyük alimlerinden kabul ettiklerini ve onun Hululilerin diğer adıyla İttihadilerin ileri gelenlerinden olduğunu bildirir.¹⁵⁵ İbnü'l-Esir tevilin ilk uygulayıcılarının Ebu'l-Hattab ve Meymun b. Deysan olduğunu nakleder.¹⁵⁶ Nüveyri batını akideyi ilk ikame edenin Meymun b. Deysan olduğunu, onun ise Ebu'l-Hattab el-Esedi'nin arkadaşlarından birisi olduğunu rivayet

¹⁴⁹ Bk. Tusi, *İhtiyaru Marifeti'r-Rical*, s. 592, 593.

¹⁵⁰ Bu tespiti Kummi'nin şu ifadelerinden hareketle ulaşılmıştır: "Cafer İslam'ın ta kendisidir. İslam, selamdır. Selam ise Aziz ve Celil olan Allah'tır. Biz de İslam'ın çocuklarıyız. Nitekim "Yahudiler ve Hristiyanlar; 'Biz Allah'ın oğulları ve sevgilileriyiz.'" (Enam 5/18) demişlerdir. Aynı şekilde Resulullah (sas) da Selman'ın İslam'ın oğlu olduğunu söylemiştir." Bk. Kummi, *Kitabü'l-Makalat ve'l-Fırak*, s. 52.

¹⁵¹ Bk. Bağdadi, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, s. 220; İsfarayini, *et-Tabsir fi'd-Din ve Temyizi'l-Fırkati'n-Naciye ani'l-Fıraki'l-Halikin*, s. 107.

¹⁵² Kummi, *Kitabü'l-Makalat ve'l-Fırak*, s. 59.

¹⁵³ Bk. Onat, Hasan, "Hattabiyye", *DİA*, İstanbul 1997, 16/493.

¹⁵⁴ Bk. İbnü'n-Nedim, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan, Beyrut 1997, s. 232.

¹⁵⁵ Bk. Cüveyni, Alaaddin Ata Melik, *Tarih-i Cihangüşa*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1988, 3/93.

¹⁵⁶ Bk. İbnü'l-Esir, *Kâmîl fi't-Târîh*, 6/448.

eder.¹⁵⁷ Zeydi imam Mütevekkil ise (532-566/1137-1170) İsmailiyye'den Hattabiyye ve Mübarekiyye olarak bahseder.¹⁵⁸

Şii olmayan alimlerin verdiği bilgilerde Hattabiyye ile İsmailiyye arasında kurulan bu ilişki İmami alimler Kummi ve Nevbahti tarafından da desteklenmektedir. Kummi, Cafer es-Sadık'ın vefatından sonra taraftarlarının altı fırkaya¹⁵⁹ ayrıldığını bildirdikten sonra bu guruplardan ikincisinin "Halis İsmailiyye" olduğunu ve bunların Cafer es-Sadık'tan sonra oğlu İsmail'in imam olduğunu, onun babası hayattayken ölmediğini ve Kaim olduğuna inandıklarını bildirir.¹⁶⁰ Yazar bu açıklamaların hemen akabinde üçüncü fırkanın İsmail b. Cafer'in ölümünden sonra oğlu Muhammed b. İsmail'in Cafer es-Sadık tarafından imam ilan edildiğine inanan Mübarekiyye fırkasından bahseder.¹⁶¹ Yazar, dördüncü fırkanın açıklamasına geçmeden önce, Mübarekiyye ile ilgili anlatımlarının hemen ardından Ebu'l-Hattab taraftarı olan Hattabiyye fırkasından bir gurubun İsmail b. Cafer'in babası hayattayken öldüğünü kabul ederek oğlu Muhammed b. İsmail'in fırkasına dahil olduklarını bildirir ve bunları "İsmailiyye" olarak isimlendirir.¹⁶² Nevbahti'nin verdiği bu bilgiler büyük oranda Kummi tarafından nakledilen rivayetlerle aynilik arz etmektedir. Ancak Kummi, Nevbahti'nin İsmailiyye olarak tanımladığı zümreye de "Halis İsmailiyye" isimlendirmesini vermiştir.¹⁶³

Gerek Kummi ve gerekse Nevbahti'nin açıklamalarında bazı dikkat çekici hususlar bulunmaktadır. İlk olarak her iki yazar da Halis İsmailiyye'nin, Mübarekiyye'nin ve İsmailiyye'nin ortaya çıkış zamanları olarak Cafer es-Sadık'ın vefatı sonrasına işaret etmişlerdir. Her iki yazar da İsmail b. Cafer'in ölmediğine, onun Kaim olduğuna inanan zümreler içerisinde Ebu'l-Hattab taraftarlarından bahsetmemişlerdir. Her iki İmami yazarın Hattabiyye-Meymuniyye ilişkisinden hiçbir şekilde bahsetmemiş olmaları da dikkat çekici bir husustur. Nevbahti ve Kummi'nin anlatımlarında Mübarekiyye ve Ebu'l-Hattab taraftarlarının oluşturduğu İsmailiyye'nin bağımsız fırkalar olup olmadığı açık bir şekilde ortaya konulmamıştır. Ancak Ebu'l-Hattab taraftarlarının bir gurubundan oluşan İsmailiyye'den Mübarekiyye başlığı altında bahsedilmesi, İsmailiyye'nin Mübarekiyye'yi oluşturan bir kol olduğu intibahını vermektedir. Her iki yazarın açıklamalarında dikkat çeken bir diğer husus ise Nevbahti, Halis İsmailiyye ile Mübarekiyye ve İsmailiyye olarak adlandırdığı zümreleri gerek isim ve gerekse akidevi olarak birbirinden açık bir şekilde ayırmış; Kummi ise akidevi ayrılıkları ortaya koymakla birlikte

¹⁵⁷ Bk. Nüveyri, Şihâbu'd-Dîn Ahmed b. Abdilvehhâb, *Nihâyetu'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*, thk. Necib Mustafa Fevvez-Hikmet Keşli Fevvez, Beyrut 2004, 28/40.

¹⁵⁸ Bk. İmam Mütevekkil'in *Kitabu Hakaiki'l-Marife* isimli eserinin nakledilen bilgiyi içeren sayfası Bernard Lewis tarafından yayınlanmıştır. Bk. Lewis, Bernard, *The Origins of Ismailism*, Cambridge 1940, s. 109.

¹⁵⁹ Bu fırkalar şunlardır: Navusiyye, Halis İsmailiyye, Mübarekiyye, Sumeytiyye, Eftahiyye ve Musa el-Kazım'ın imametini kabul edenler. Bk. Nevbahti, *Şii Fırkalar-Kitabü'l-Makalat ve'l-Fırak-Fıraku's-Şia*, s. 57-66.

¹⁶⁰ Bk. Kummi, *Kitabü'l-Makalat ve'l-Fırak*, s. 57-58.

¹⁶¹ Bk. Kummi, *Kitabü'l-Makalat ve'l-Fırak*, s. 58.

¹⁶² Bk. Nevbahti, *Şii Fırkalar-Kitabü'l-Makalat ve'l-Fırak-Fıraku's-Şia*, s. 58-59.

¹⁶³ Bk. Kummi, *Kitabü'l-Makalat ve'l-Fırak*, s. 81.

Nevbahti'nin Halis İsmailiyye ve İsmailiyye ayrımını ortadan kaldırarak her iki zümreyi "Halis İsmailiyye" olarak isimlendirmiştir.

Sünni ve İmami kaynaklarda Hattabiyye ile İsmailiyye arasında kurulan bu ilişki İsmaili kaynaklarda genel olarak göz ardı edilmekle birlikte sınırlı sayıdaki eserlerde bu ilişkiye işaret edilmiştir. Ebu Hatim er-Razi, Ebu'l-Hattab'ın öldürülmesinden sonra taraftarlarından bir zümrenin imametini İsmail'den sonra oğlu Muhammed b. İsmail'e intikal ettiği görüşünü savunduklarını ve bunu onlara Ebu'l-Hattab'ın emrettiğini bildirmektedir.¹⁶⁴ Yine Orta Asya İsmailileri tarafından muhafaza edilen *Ümmü'l-Kitap*'ta açık bir şekilde İsmaili mezhebinin Ebu'l-Hattab'ın çocukları tarafından kurulduğu belirtilmiştir.¹⁶⁵

Yukarıdaki açıklamalarda görüldüğü üzere bazı kaynaklar Hattabiyye ile İsmailiyye, Mübarekiyye ve Meymuniyye arasında ilişki kurmuşlardır. Ancak bu ilişki akidevi boyuttan çok bir zümrenin diğer bir guruba katılması şeklinde gerçekleşmiştir. Esasen Ebu'l-Hattab'ın ileri sürdüğü görüşlerin çok büyük oranda kendisinden önce ortaya çıkan Kufe merkezli gulat hareketlerin mirası üzerine oturtulması ve bu görüşlerin de ibtidai seviyede olması, Hattabiyye'nin inanç açısından İsmailiyye fırkasının kökenlerini oluşturmadığını doğrular niteliktedir.

Sonuç

Ebu'l-Hattab el-Esedi ve onun ismine nispet edilen Hattabiyye fırkası, hicri ikinci yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkan ve bazı kaynaklarda "öz İsmaililik" olarak nitelendirilmesi sebebiyle ön İsmaililik olarak kabul edilen bir fırkadır. Bir başka ifadeyle Hattabiyye fırkası İsmaililiğin ilk nüvesini oluşturan bir fırka olarak sunulmaktadır. Bütün bu önemine rağmen gerek Ebu'l-Hattab ve gerekse Hattabiyye hakkındaki bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Her şeyden önce ne Ebu'l-Hattab ne de fırkanın diğer ileri gelen şahsiyetlerince kaleme alınmış herhangi bir eser günümüze ulaşmamıştır. Aynı şekilde, fırka dışı müellifler tarafından Ebu'l-Hattab ve Hattabiyye fırkasıyla ilgili olarak yazılmış olan ve bazı İmami kaynaklarda isimleri zikredilen müstakil eserlerin de günümüze ulaşmaması bu konudaki literatür eksikliğini daha da belirginleştirmektedir. Bütün bu eksiklikler neticesinde, Ebu'l-Hattab ve fırkasıyla ilgili yegane kaynaklarımız başta klasik İslam Mezhepleri Tarihi eserleri olmak üzere diğer fırka müellifleri tarafından yazılmış olan kaynaklarda yer verilen konuyla ilgili bilgilerdir.

Bu kaynakların verdiği bilgilere göre Ebu'l-Hattab el-Esedi, aşırı Şii eğilimlerin yoğun olduğu Kufe'de, Esedoğulları kabilesinin mevlası olan bir ailede dünyaya gelmiştir. İlimli Şii kanadın İmamı olan Cafer es-Sadık'ın topluluğu içerisinde faaliyetlerini yürütmüş ve fanatik kişiliği ile tebarüz etmiştir. Ebu'l-Hattab'ın fanatik yapısıyla Kufe'nin aşırı Şii eğilimleri onun genelde imamlar ve özelde ise Cafer es-Sadık hakkında ilahlaştırmaya varan aşırı görüşler ileri sürmesine sebep olmuştur. Emevilerin son, Abbasilerin ise ilk dönemlerinde yaşayan ve bu karmaşık siyasi

¹⁶⁴ Bk. Ebu Hatim er-Razi, *Kitabü'z-Zine fi'l-Kelimatü'l-İslamiyyeti'l-Arabiyye*, s. 289.

¹⁶⁵ İsmail Kaygusuz eserde yer alan bu ifadelerin müstensihler tarafından bilgi olarak eklendiği kanaatindedir. Bk. *Ummü'l-Kitap*, s. 141.

ortamda aşırı temkinli tavırlarıyla öne çıkan Cafer es-Sadık, Ebu'l-Hattab'ı bu görüşleri sebebiyle kendi topluluğundan uzaklaştırmış ve lanetlemiştir.

Ebu'l-Hattab'ın İsmail b. Cafer ile olan ilişkileri hakkında kesin bir bilgi bulunmamakla beraber gerek İsmail'in aşırı görüşleri benimseyen şahsiyetlere meyl ettiği ile ilgili rivayetler ve gerekse Ebu'l-Hattab'ın Cafer es-Sadık hayattayken oğlu İsmail'in imametini kabul ettiği yönündeki nakiller ikisi arasında bir samimiyetin bulunma ihtimali güçlendirmektedir. Kanaatimize göre, bu samimiyetin oluşmasına ortam hazırlayan önemli faktörlerden birisi de Ebu'l-Hattab'ın Cafer es-Sadık'ın Kufe temsilcisi vasfıyla Medine'de ikamet eden İmam'a yaptığı sık ziyaretlerdir. Bu ziyaretler esnasında Ebu'l-Hattab ile İsmail b. Cafer arasında fikri bir yakınlaşma olma ihtimali güçlü görünmektedir. Bununla birlikte Ebu'l-Hattab'ın öldürülmesinden sonra ortaya çıkan Hattabiyye fırkasının alt kollarından hiçbirisinin İsmail'in imametiyile ilgili bir görüş ileri sürmemesi dikkat çekici bir ayrıntı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ebu'l-Hattab'ın ileri sürdüğü görüşler incelendiğinde, kademe kademe aşırılığa kaçan iddialar ortaya attığı görülmektedir. İlk etapta akşam namazının vakti gibi bir kısım ameli konularda farklı görüşler ileri süren Ebu'l-Hattab, gelişen olaylarla bağlantılı olarak, önce Cafer es-Sadık merkezli imamlarla ilgili aşırı iddialarda bulunmuş akabinde de yine İmam Cafer'i merkeze alarak kendisini insanüstü varlıklar mertebesine yükselten görüşler ileri sürmüştür. Ebu'l-Hattab'ın bu görüşleri ortaya atabilecek ilmi kapasitesi olduğuna dair herhangi bir rivayet bulunmaması ileri sürdüğü iddiaların kaynaklarının farklı unsurlar olmasını gerekli kılmaktadır. Bu kaynakların en önemlisi Kufe merkezli ortaya çıkan Muğiriyye, Mansuriyye ve Keysaniyye gibi aşırı Şii fırkaların miras bıraktığı itikadi görüşlerdir. Ebu'l-Hattab'a kaynaklık eden diğer bir husus ise çıkardıkları isyanlar neticesinde sürekli yenilgiye uğrayan aşırı Şii fırkaların hayatta kalanlarının Kufe'ye gelerek orada yerleşmesi neticesinde bu tür inançların daha aktif bir şekilde gündeme getirilmesidir. Zikredilen bu faktörlerle, Ebu'l-Hattab'ın Cafer es-Sadık'a olan fanatik bağlılığı birleşince genelde imamlar ve özelde ise imam Cafer etrafında şekillenen aşırı görüşler ortaya çıkmıştır.

Ebu'l-Hattab'ın ilmi derinliğe sahip olmayan ve büyük oranda kendinden önceki aşırı Şii fırkaların miras bıraktığı görüşler üzerine bina ettiği iddialar sebebiyle, bazı kaynaklarda Hattabiyye'den "öz İsmailik" olarak bahsedilmesinin itikadi boyutta olmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Yaptığımız araştırmalar neticesinde bu tanımlamanın temel nedeninin, "ön İsmaililik" olarak isimlendirebileceğimiz Mübarekiyye ve Meymuniyye fırkalarının tabanlarının büyük oranda Hattabiyye mensuplarından oluşmasından kaynaklı olduğunu söyleyebiliriz.

Ebu'l-Hattab, her ne kadar İsmaili kaynakların büyük çoğunluğunda gali olarak nitelendirilse de Nusayri kuramcılar tarafından kutsiyet atfedilen bir figür olarak karşımıza çıkmaktadır. Nusayri teorisyenlerin bu tavrı, Abdullah b. Sebe'den başlamak üzere kendilerinden önce gelen aşırı Şii fırkaların önde gelen şahsiyetlerini kendi itikatlarının öncüleri olarak kabul etmelerinden kaynaklanmaktadır. Daha özel bir sebep ise Mufaddal b. Ömer el-Cufi faktörüdür. Nusayriiler, Ebu'l-Hattab ile birlikte hareket ettiği İmami kaynaklarca nakledilen Mufaddal b. Ömer'e

atfedilen eserleri kendi temel eserleri içerisinde kabul ederek Mufaddal vasıtasıyla Ebu'l-Hattab'ı da kutsamışlardır.

Bütün sosyal topluluklarda olduğu gibi Hattabiyye fırkası mensupları da liderlerinin öldürülmesinden sonra farklı alt guruplara bölünmüşlerdir. Bu fırkalar genel olarak Ebu'l-Hattab'ın ortaya koyduğu prensipler çerçevesinde görüşler ileri sürmüşlerdir. Özellikle, fırka liderlerinin Ebu'l-Hattab'ın ileri sürdüğü imamlık, nebilik, resullük ve uluhiyyet gibi iddiaları kendilerine uyarlayarak fırkanın liderliğini üstlenmek gayesi taşıdıkları anlaşılmaktadır.

Ebu'l-Hattab'ın ve diğer Hattabi fırkalarının görüşlerinin büyük oranda kendilerinden önce ortaya çıkmış olan Aşırı Şii fırkaların ileri sürdüğü iddiaların tekrarından ibaret olması bizleri Hattabiyye'nin "öz İsmaililer" olarak nitelendirilmesinin sebebinin itikadi boyutta olmadığı sonucuna ulaştırmaktadır. Kaynaklardaki verilerden hareketle Hattabiyye'nin bu şekilde tanımlanmasının nedeninin, Ebu'l-Hattab'ın öldürülmesinden sonra Hattabiyye'den bir topluluğunun Mübarekiyye ve Meymuniyye gibi ilk İsmaili zümrelere katılmaları sebebiyle olduğunu söyleyebiliriz.

Kaynakça

- Arendonk, C. Van, "Haşebiyye", *İA*, İstanbul 1987, 5-1/347-348.
- Bağdadi, Ebu Mansur Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, tsh. Muhammed Osman el-Haşit, Kahire tsz.
- Benli, Yusuf, *Hicri II. Asırda Kuşe Merkezli Şii Nitelikli Gulat Hareketleri*, Harran Üniversitesi SBE (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Şanlıurfa 1999.
- Berki, Ebu Cafer Ahmed b. Abdillan b. Ahmed b. Muhammed b. Halid, *Ricalü'l-Berki*, thk. Haydar Muhammed Ali el-Bağdadi, Kum 1430.
- Cilli, Muhammed b. Ali, "Risaletü'l-Endiyye", *Silsiletü't-Türasi'l-Alevi*, Lübnan 2006.
- Cufi, Mufaddal b. Ömer, *el-Heft ve'l-Ezille*, thk. Arif Tamir, Beyrut 1981.
- Cüveyni, Alaaddin Ata Melik, *Tarih-i Cihangüşa*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1988.
- Daftary, Farhad, *The Ismailis Their History and Doctrines*, Cambridge 2007.
- Ebu Hatim er-Razi, Ahmed b. Hamdan, *Kitabü'z-Zine fi'l-Kelimatü'l-İslamiyyeti'l-Arabiyye*, (nşr. Abdullah Sellüm es-Samerrai, *el-Gülüvv ve'l-Fıraki'l-Ğaliye fi'l-Hadarati'l-İslamiyye* içinde), Bağdat 1972.
- Eşari, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail, *İlk Dönem İslam Mezhepleri Makalatü'l-İslamiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın, İstanbul 2005.
- Eşari, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail, *Makalatü'l-İslamiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, tsh. Helmut Ritter, Wiesbaden 1980.
- Eşari, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail, *Makalatü'l-İslamiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, thk. Naim Zerzur, Beyrut 2005.
- Eşari, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail, *Makalatü'l-İslamiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, thk. M. Muhyiddin Abdülhamid, Kahire 1950.
- Friedman, Yaron, *The Nusayri-Alawis: An Introduction to the Religion, History and Identity of the Leading Minority in Syria*, Brill 2010.
- Hasibi, Hüseyin b. Hamdan, "Fıkhu'r-Risaleti'r-Rastbaşıyye", *Silsiletü't-Türasi'l-Alevi*, Lübnan 2006.
- Hilli, Ebu Mansur el-Hasen b. Yusuf b. el-Mutahhar el-Esedi (Allame Hilli), *Hulasatü'l-Ekval fi Marifeti'r-Rical*, thk. Cevad el-Kayyumi el-İsfehani, Kum 1417.
- Himyeri, Ebu Said Neşvan b. Said b. Neşvan, *el-Huru'l-lyn*, nşr. Kemal Mustafa, Beyrut 1985.
- Ivanov, Valdimir Alekseevich, *The Alleged Founder of Ismailism*, Bombay 1946.
- İbn Asakir, Ebu'l-Kasım Ali b. Hasan b. Hibetullah, *Tarihu Medineti Dimeşk*, thk. Amr b. Ğarame el-Amravi, Beyrut 1995.
- İbn Babeveyh, Şeyh Saduk Ebu Cafer Muhammed b. Ali el-Kummi, *Men La Yehduruhu'l-Fakih*, tsh. Ali Ekber el-Ğifari, Kum 1404.
- İbn Davud el-Hilli, Takiyyüddin el-Hasen b. Ali, *Ricalü İbn Davud*, thk. Muhammed Sadık Âl-i Bahri'l-Ulum, Necef 1972.
- İbn Ebi'd-Dem el-Hamevi, Şihabu'd-Din Ebu İshak İbrahim b. Abdillan el-Hemedani el-Hamevi eş-Şafii, *Usulu'n-Nihal ve Kitab el-Furuku'l-İslamiyye*, thk. Seyit Bahcivan, Konya 2007.

- İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Said el-Endülisi, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvai ve'n-Nihal*, thk. Ahmed Şemsüddin, Beyrut 1999.
- İbnu'l-Esîr, Ebû'l-Hasen Ali b. Ebî'l-Kerem Muhammed b. Muhammed Abdilkerim eş-Şeybânî, *el-Kâmil fi't-Târih*, thk. Muhammed Yusuf er-Rikak, Beyrut 1987.
- İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasen İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdilkerim, *el-Kâmil fi't-Tarih*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmuri, Beyrut 1997, 6/581.
- İbnü'l-Ğadairi, Ahmed b. el-Huseyn b. Ubeydullah b. İbrahim, *Ricalü İbni'l-Ğadairi*, thk. Muhammed Rıza el-Celali, Kum 1422.
- İbnü'n-Nedim, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan, Beyrut 1997.
- İsferayini, Ebu'l-Muzaffer, *et-Tabsir fi'd-Din ve Temyizi'l-Fırkati'n-Naciye ani'l-Firaki'l-Halikin*, thk. Zahid el-Kevseri, Kahire 1999.
- Kehhale, Ömer Rıza, *Mu'cemü Kabaili'l-Arab el-Hadise ve'l-Kadime*, Beyrut 1997.
- Keşşi, Ebu Amr Muhammed b. Ömer b. Abdî'l-Aziz, *Marifetü Ahbari'r-Rical (Ricalü'l-Keşşi)*, Yay. Haz. Ali el-Mahallati el-Hairi, Bombay 1317/1899.
- Kummi, Sad b. Abdillâh Ebî'l-Halef el-Eşari, *Kitabü'l-Makalat ve'l-Fırak*, tsh. Cevad Meşkur, Tahran 1963.
- Kummi/Nevbahti, *Şii Fırkalar-Kitabü'l-Makalat ve'l-Fırak-Fıraku's-Şia*, çev. Hasan Onat vd., Ankara 2004.
- Küleyni, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ya'kûb b. İshâk, *el-Kafi*, thk. Eli ekber el-Ğifari, Tahran 1367.
- Lewis, Bernard, "İsmaililer", *İA*, tsz., 5-2. Kısım, ss. 1120-1124.
- Lewis, Bernard, *The Origins of Ismailism*, Cambridge 1940.
- Makdisi, el-Mutahhar b. Tâhir (355/967), *Kitâbu'l-Bed' ve't-Târih*, Kahire ty.
- Makrizi, Takiyyüddin Ahmed b. Ali, *el-Mevaiz ve'l-İtibar bi-Zikri'l-Hitat ve'l-Asar el-Maruf bi-Hitati'l-Makrizi*, thk. M. Zeynuhüm-M. Şerkavi, Kahire 1998.
- Massignon, Louis, "Karmatiler", *İA*, İstanbul 1977, 6/354-359.
- Massignon, Louis, *Selman Pak et les Premices Spirituelles de l'Islam Iranien*, Paris 1933.
- Massignon, Louis, 'Esquisse D'une Bibliographie Qarmate', *A Volume of Oriental Studies Presented to Edward G. Browne on his 60th Birthday (7 February 1922)*, ed. Thomas W. Arnold and R. A. Nicholson, Cambridge 1922, ss. 329-338.
- Meşkur, Cevad, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, çev. M. Mahfuz Söylemez vd., Ankara 2011.
- Muhammed b. Sinan, "Kitabü'l-Hucub ve'l-Envar", *Silsiletü't-Türasi'l-Alevi*, Lübnan 2006.
- Naşi el-Ekber, Abdullah b. Muhammed, *Mesailü'l-İmame ve Muktetefat mine'l-Kitabi'l-Evsat fi'l-Makalat*, thk. Josef Van Ess, Beyrut 1971.
- Necaşi, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali b. Ahmed b. el-Abbas el-Esedi el-Kufi, Ricalü'n-Necaşi, Beyrut 2010.
- Nevbahti, Ebu Muhammed Hasan b. Musa b. Hasan, *Fırakü's-Şia*, thk. Hellmut Ritter, İstanbul 1931.
- Nu'mân b. Muhammed b. Mansur, el-Kâdf Ebû Hanîfe, *Deaimü'l-İslam*, thk. Asaf b. Ali Asğar Fezyi, Kahire 1963.
- Nüveyri, Şihâbu'd-Dîn Ahmed b. Abdilvehhâb, *Nihâyetü'l-Ereb fi Funûni'l-Edeb*, thk. Necib Mustafa Fevvez-Hikmet Keşli Fevvez, Beyrut 2004.
- Onat, Hasan, "Hattabiyye", *DİA*, İstanbul 1997, 16/192-493.
- Öz, Mustafa, "Hasebiyye", *DİA*, İstanbul 1997, 16/402-403.
- Razi, Fahrüddin, *İ'tikadatü Firaki'l-Müslimin ve'l-Müşrikin*, nşr. Ali Sami en-Neşşar, Kahire 1938.
- Semani, Ebu Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur et-Temimi, *el-Ensab*, thk. Abdullah Ömer el-Barudi, Beyrut 1988.
- Şehristani, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim b. Ebi Bekr Ahmed, *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Emir Ali Mehna-Ali Hasan Faur, Beyrut 1993.
- Taberani, Ebu Said Meymun, "el-Cevheriyyetü'l-Kelbiyye", *Silsiletü't-Türasi'l-Alevi*, Lübnan 2006.
- Taberani, Ebu Said Meymun, "er-Risaletü'l-Mürşide", *Silsiletü't-Türasi'l-Alevi*, Lübnan 2006.
- Taberani, Ebu Said Meymun, "Mecmuu'l-A'yad", *Silsiletü't-Türasi'l-Alevi*, Lübnan 2006.
- Taberi, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir b. Rüstem, *Tarihu'r-Rusul ve'l-Müluk*, Beyrut 1387.
- Tefrişi, Mustafa b. Huseyn el-Huseyni, *Nakdü'r-Rical*, Kum 1418.
- Tucker, F. William, "Ebû Mansur el-İclî ve Mansuriyye: Avrupa Ortaçağı Terörizmi Hakkında Bir Çalışma (Abû Mansur al-Ijli and the Mansuriyya: a Study in Medieval Terrorism)", çev. E. Ruhi Fiğlal, *AÜİED*, Ankara 1982, 5/217-229.
- Tusi, Ebu Cafer Muhammed b. Hasan b. Ali, *el-Fihrist*, thk. Cevad el-Kayyumi, Kum 1417.
- Tusi, Ebu Cafer Muhammed b. Hasan b. Ali, *İhtiyaru Marifeti'r-Rical el-Maruf bi-Ricali'l-Keşşi*, talik: Mirdamad el-Esterabadi, thk. Mehdi er-Racai, Kum 1404.
- Tusi, Ebu Cafer Muhammed b. Hasan b. Ali, *Ricalü't-Tusi*, thk. Cevad el-Kayyumi el-İsfehâni, Kum 1410.
- Tusi, Ebu Cafer Muhammed b. Hasan b. Ali, *Tehzibu'l-Ahkam*, Tahran 1946.
- Ummü'l-Kitab*, çev. İsmail Kaygusuz, İstanbul 2009.
- Zerkeşi, Ebu Abdillâh Bedruddin Muhammed b. Abdillâh b. Bahadır, *Bahru'l-Muhit fi Usuli'l-Fikh*, Kahire 1994.